

FÖRKÖLI GÁBOR

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Lengyel Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézete
forkoli.gabor@btk.elte.hu
gabor.forkoli@ifispan.edu.pl
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8653-9792

KÉZIRATOS FORRÁSOK A KORA ÚJKORI DISPUTÁCIÓK KUTATÁSÁBAN*

A kora újkori disputációk kutatása elsősorban a nyomtatott téziszűzetekre összpontosított, hiszen ez az egyik leggyakoribb nyomtatványtípusa a kornak. Annak ellenére, hogy magukról a vitákról kevés jegyzőkönyv maradt fenn, ez a tanulmány amellel érvel, hogy érdemes e téma kutatása során a kéziratoss forrásokat is figyelembe venni. A tanulmány azt vizsgálja, hogy a kéziratoss dokumentumok, például az egyetemi jegyzetek és a magyarországi hallgatók jegyzetelőkönyvei milyen lehetőségeket nyújtanak az 1580 és 1660 közötti közép-európai disputációs gyakorlatok jobb megértéséhez. A protestáns Európára jellemző nyomtatott disputációk és a katolikus és jezsuita kéziratok összehasonlítása a disputációk eltérő funkcióját tárja fel. A disputációk utóbbi csoportja nem annyira a respondens egyéni teljesítményére összpontosítottak, és inkább a mindennapi oktatásban szükséges összefoglalás és rekapituláció módszereként szolgáltak. Ezzel szemben a protestáns példák azt mutatják, hogy a disputák döntő szerepet játszottak a tudományos ismeretek és megfigyelések terjesztésében. Ahogy a professzorok és a hallgatók átadták az információkat szülőföldjükéről az egyetemi központokba és fordítva, a disputák hordozója is változott: a disputáció nyomtatott formából a kézirat médiumába került vagy onnan vissza a nyomtatásba.

Kulcsszavak: disputációk, kéziratok, logika, dialektika, természetfilozófia, fizika, jezsuiták, protestáns tudományosság, kora újkori oktatás, egyetemtörténet

MANUSCRIPT DOCUMENTS IN THE RESEARCH OF EARLY MODERN DISPUTATIONS. The scholarship of early modern disputations has focused on printed theses, given their status as one of the most prevalent forms of printed material during that historical period. Despite the paucity of extant minutes transcribing discussions

* Az itt olvasható tanulmány a következő angol nyelvű közlemény részben módosított és kiegészített változata: Gábor FÖRKÖLI, „Manuscript Sources and Medial Transfer in the Research of Early Modern Disputations: From Administration to Exchange of Knowledge”, *Renaissance and Reformation* 47, 3. sz. (2024): 95–148. Az eredeti tanulmány a következő projekt keretében valósult meg: ERC Consolidator Grant n. 864542, „From East to West, and Back Again: Student Travel and Transcultural Knowledge Production in Renaissance Europe (c. 1470–c. 1620)”.

Beérkezett 2025. 09. 15.

Közlésre elfogadva 2025. 10. 15.

Copyright GERUNDIUM

of these theses, this article posits that such manuscript sources merit consideration when researching this topic. This article explores the potential of handwritten documents, such as university records and notebooks of Hungarian students, to enhance our understanding of disputation practices in Central Europe during the period between 1580 and 1660. A comparison of printed disputations characteristic of Protestant Europe with manuscripts of Catholic and Jesuit provenance reveals a divergent function of scholarly debates. This latter group of disputations was less focused on the individual performance of the respondent and served more as a method of recapitulation in everyday education. In contrast, Protestant examples illustrate that disputations played a pivotal role in the dissemination of scientific knowledge and expertise. As professors and students transferred information from their respective homelands to university centres and vice versa, the medium of disputations underwent a transition from print to manuscript or vice versa.

Keywords: disputations, manuscripts, logic, dialectic, natural philosophy, physics, Jesuits, Protestant scholarship, early modern education, history of universities

Bevezetés

A kutatás hajlamos alábecsülni a kora újkori egyetemi disputációs gyakorlatok vizsgálatakor a kéziratos források jelentőségét a valóban nagy számban fennmaradt nyomtatott dokumentumokkal szemben. Mivel a fennmaradt kora újkori disputák elsődleges médiuma a nyomtatás volt, nem is született túl sok tanulmány a szóba jöhető kéziratokról – persze ez jobbra azt a tényt tükrözi, hogy a 16. és a 18. század között eltelt időszakból kevés disputáció maradt fenn kizárólag kéziratos formában.

Mivel azonban a respondens pénzügyi háttere gyakran bizonytalan volt, nem mindig tették kötelezővé a disputációk kinyomtatását. A hallgatóknak viszont mindenképpen be kellett nyújtaniuk a – gyakorlás vagy fokozatszerzés céljából folytatott – vita előtt a téziseiket.¹ A kéziratos disputációk olykor a vita különböző szakaszait is dokumentálták, többek között a respondens és az opponens érveinek előkészítését, néha pedig a vita során rögtönzött gondolatmeneteket is.²

A legtöbb disputációkkal foglalkozó kutató egyetért abban, hogy az iskolai vitáknak ezekkel a ritka forrásaival ellentétben a nyomtatott disputációk alig árulnak el valamit

¹ Mint Laurence Brockliss rámutat, a montpellier-i egyetemen csak 1773-ban tették kötelezővé a disputációk kinyomtatását. Előtte nyilván kéziratos jegyzeteiből védtek meg a hallgatók a téziseiket: Laurence W. B. BROCKLISS, „Printed Theses in Seventeenth- and Eighteenth-Century France”, in *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*, ed. Meelis FRIEDENTHAL, Hanspeter MARTI and Robert SEIDEL (Leiden: Brill, 2021), 191–206, 192–194.

² Így történt azon az élettani privát collegiumon (disputációk sorozatából álló kurzuson) is, amelyet 1604-ben tartottak Leidenben. Mint Ulrich Schlegelmilch megállapította, a jegyzeteket később is használták és bővítették az orvostanhallgatók, mégpedig azzal a céllal, hogy a saját praxisuk során megfigyelt jelenségeket rögzítsék és tematikusan rendezzék: Ulrich Schlegelmilch, „Andreas Hildebrands Protokoll eines Disputationscollegiums zur Physiologie und Pathologie (Leiden 1604)”, in *Frühneuzeitliche Disputationen: Polyvalente Produktionsapparate gelehrten Wissens*, hrsg. Marion GINDHART, Hanspeter MARTI und Robert SEIDEL (Köln: Böhlau, 2016), 49–88.

arról, ahogy a vita a valóságban zajlott. A középkorban még a kézzel vezetett jegyzőkönyveknek nagy szerepük volt a disputáció lefolytatásában, különösen, ha összevetjük azt a kora újkori gyakorlattal. A középkori disputációk gyakran több napig is eltartottak, ezért a jegyzetelés és a jegyzőkönyv vezetése (*reportatio*) elengedhetetlen volt, főleg az első napon, amikor a respondensek és az opponensek elővették az érveiket. Másnap, a *determinatio magistralis* alkalmával a dispután elnöklő tanár az ellenvetésekre adott válaszait ezekre az időközben átnézett és gondosan elrendezett jegyzetekre alapozta.³ A kora újkori nyomtatott disputáció viszont – legalábbis első ránézésre – nem hasonlított ellentétes véleményeket ütköztető dialógusra, hanem inkább a respondens által megvédendő tézisek monologikus listájának tekinthető. Ezeket a disputációkat általában még a szóbeli elhangzásuk előtt nyomtatták ki, és meghívóként szolgáltak a közönség számára.⁴

A kora újkori disputációk performatív aspektusait vizsgálva a történések olykor az egykorú ikonográfiai anyaghoz és különféle ego-dokumentumokhoz nyúltak a nyomtatott összefoglalók helyett vagy mellett. Sajnos a szakirodalomban nem találunk olyan képi ábrázolását a disputáció eseményének, amelyeken a résztvevőket jegyzetelés közben láthatnánk, jóllehet ez utóbbiak a téziseik nyomtatott vagy kéziratoss példányát gyakran tartják a kezükben ezeken a képeken.⁵ A disputáció szabályairól szóló praeceptumirodalom (*ars disputandi*) pedig legtöbbször az érvelés helyes logikájára, valamint a vita etikai vonatkozásaira – például a résztvevők viselkedésére, az intellektuális

³ Ku-ming (Kevin) CHANG, „From Oral Disputation to Written Text: The Transformation of the Dissertation in Early Modern Europe”, *History of Universities* 19, 2. sz. (2004): 129–187; Olga WEIJERS, *In Search of the Truth: A History of Disputation Techniques from Antiquity to Early Modern Times* (Turnhout: Brepols, 2013), 123–133, 136–137, 209–215; Jan-Hendryk de BOER, „Disputation, quaestio disputata”, in *Universitäre Gelehrtenkultur vom 13.–16. Jahrhundert: Ein interdisziplinäres Quellen- und Methodenhandbuch*, hrsg. Jan-Hendryk de BOER, Marian FÜSSEL, und Maximilian SCHUH (Stuttgart: Franz Steiner, 2018), 221–254, 222–232.

⁴ A leírt tézisek létezéséből viszont nem feltétlenül következik, hogy a disputációt meg is tartották. Pico della Mirandola nevezetes kilencszáz tézisének vitájára valójában sosem került sor. Lásd Paul F. GRENDLER, *The Universities of the Italian Renaissance* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002), 152–157.

⁵ A disputációk ikonográfiájában az eseményt a maga idealisztikus formájában a legtöbbször vallásos és kontroverzteológiai kontextusában mutatják be. Amikor viszont promóciós aktusokat ábrázolnak, általában nem az esemény praktikus oldalára helyezik a hangsúlyt, hanem az ünnepélyességre és a rítusra: Wolfgang J. SMOLKA, „Disputations- und Promotionsszenen: Gedanken zur akademischen Ikonografie als einer Disziplin der Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte”, in *Bilder–Daten–Promotionen: Studien zum Promotionswesen an deutschen Universitäten der frühen Neuzeit*, hrsg. Rainer A. MÜLLER, Rüdiger vom BRUCH und Hans-Christoph LIESS (Stuttgart: Steiner, 2007), 11–23. Egyetemi disputációkat gyakran ábrázolnak *alba amicorum*okban is. Lásd Marian FÜSSEL, „Die Praxis der Disputation: Heuristische Zugänge und theoretische Deutungsangebote”, in *Frühneuzeitliche Disputationen: Polyvalente Produktionsapparate gelehrten Wissens*, hrsg. Marion GINDHART, Hanspeter MARTI und Robert SEIDEL (Köln: Böhlau, 2016), 27–48. A tézislapokról (*Thesenblätter* lásd Sibylle APPUHN-RADTKE, „Formen und Funktionen des Thesenblattes: Programm, Plakat und Memorialbild”, in *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*, hrsg. Meelis FRIEDENTHAL, Hanspeter MARTI und Robert SEIDEL (Leiden: Brill, 2021), 65–101, 73–74.

gőgtől való tartózkodás fontosságára – fókuszál, és arról nem beszél, hogyan is kelle-
ne az elhangzott érveket lejegyezni.⁶ Ritkán találni bennük olyan megjegyzést, amely
a résztvevők és a disputa médiума közötti viszonyról szólna, kivéve, amikor arra intik
a résztvevőket, hogy ne papírból olvassanak, hanem fejből mondják el érveiket.⁷ A nyom-
tatott disputákban talált kéziratossá bejegyzések viszont bizonyítják, hogy a respondensek
és az opponensek a nyomtatott példányaikat sokszor használták a vitára való felkészülés
során az érvek és ellenérvek lejegyzésére.⁸ Arról viszont szinte semmit nem tudunk,
hogy miként készültek jegyzőkönyvek – készültek-e egyáltalán – a disputáció előadása
és a vita során, noha ritkábban, de előfordulnak olyan nyomtatott disputációk is, ame-
lyeket utólag, a jegyzőkönyv alapján adtak ki.⁹ A nyomtatott disputációk valószínűleg
nem adják vissza a vita eredeti élénkségét. Az opponensek érveit sosem tartalmazzák, és
előfordul, hogy a szikár tézisek önmagukban, minden elmélyültebb magyarázat nélkül
szerepelnek a kiadványban: különösen gyakori volt ez a már terjedelmesebb 18. századi

⁶ Az *ars disputandi* műfaj képviselői közül ezeket a példákat említeném: Wolfgang HEIDER (*praeses*)
et Martin JACOBI (respondens), *Theses de ratione disputandi* (Jena: Tobias Steinmann, 1597); Arnold
GEULINCX, „Tractatus de officio disputantium”, in Arnold GEULINCX, *Opera philosophica*, ed. J. P. N.
LAND, I–III. (Hagae: Martin Nijhoff, 1891–93), II. 112–122; Johann FESTING, *Meditatio academica
de disputationum utilitate et vera disputandi ratione* (Rostock: Jakob Richel, 1687); Johann Friedrich
HEINE, *Methodus disputandi hodierna ex variis auctoribus collecta, notis illustrata, et thesibus proposita*
(Helmstedt: Georg Wolfgang Hamm, 1710). Lásd Ignacio ANGELELLI, „The Techniques of Dispu-
tation in the History of Logic”, *Journal of Philosophy* 67, 20. sz. (1970): 800–815; Donald FELIPE,
„Ways of Disputing and principia in 17th Century German Disputation Handbooks”, in *Disputatio
1200–1800: Form, Funktion und Wirkung eines Leitmediums universitärer Wissenskultur*, hrsg. Marion
GINDHART und Ursula KUNDERT (Berlin: De Gruyter, 2010), 33–61; Hanspeter MARTI, „Ars dis-
putandi und Rhetorik in frühneuzeitlicher Disputationsliteratur des Ostseeraums”, *Gerundium* 12,
3–4. sz. (2021): 32–59.

⁷ Egy módszertani bevezető például („Proscenia: De ratione disputandi, pro tyronibus”), amely egy
összegyűjtött filozófiai disputációkat tartalmazó kötet élén áll, a következő figyelmeztetést intézi a hall-
gatókhoz: „Tum domi concepta, non pueriliter ex charta, sed memoriter, libere et decenti cum actione
proponat” (Amit az ember otthon kitalált, azt nem gyerekes módon, a papírról olvasva kell elmon-
dani, hanem fejből, szabadon és illő módon előadva.) Christoph BUTEL, *Enchiridion philosophicum
compendiose continens fere omnes philosophiae Aristotelicae disciplinas et praecipuas controversias* (Lübeck:
Hans Witte, 1609), 4r. Ahol másképpen nem jelzem, saját fordításaimat adom meg.

⁸ Saskia Limbach tézislapok kéziratossá bejegyzéseit mutatja be – Saskia LIMBACH, „Nachrichtendru-
cke, Disputationen und Gesetzestexte erweitern und vollenden: Handschriftliche Eintragungen auf
frühneuzeitlichen Einblattgedrucken”, in *Handschrift im Druck (ca. 1500–1800): Annotieren, Korri-
gieren, Weiterschreiben*, hrsg. Sylvia BROCKSTIEGER und Rebecca HIRT (Berlin: De Gruyter, 2023),
43–77 –, de nyilvánvalóan nagyon is elképzelhető, hogy disputációk téziszüzetet is sokszor megőriztek
margináliákat.

⁹ Laurence Brockliss és az ő nyomában Friedenthal, Marti, and Seidel ezt a példát idézi a szokásostól el-
térően már lezajlott disputációra utaló címlapra: Auguste Broussonet, *Variae positiones circa respiratio-
nem, quas publicis subjiciebat disputationibus* (Montpellier: Martel, 1761): Laurence W. B. BROCKLISS,
French Higher Education in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: A Cultural History (Oxford: Clar-
endon Press, 1987), 497–498; Meelis FRIEDENTHAL, Hanspeter MARTI, and Robert SEIDEL, „Intro-
duction”, in *Early Modern Disputations and Dissertations in an Interdisciplinary and European Context*,
ed. Meelis FRIEDENTHAL, Hanspeter MARTI, and Robert SEIDEL (Leiden: Brill, 2021), 1–33., 4n.

disszertációk megjelenése előtt.¹⁰ Adódik tehát a kérdés, hogy vajon e tekintetben mennyiben különböznek a kéziratban fennmaradt disputációk.

Még nem vizsgálták eléggé, milyen célokból dokumentálhattak disputációkat kéziratban, vagy miért másolhattak le kézzel nyomtatott disputákat. Ez a tanulmány 16–17. századi közép-európai, és főleg magyarországi hallgatók példáját bemutatva arra vállalkozik, hogy megtegyen néhány kezdeti lépést a disputációk kézíratos továbbadásának kutatásában. Ennek érdekében négy funkciót különíttek el előzetesen: (1) a disputációknak az egyetemi nyilvántartás számára történő rögzítését; (2) a disputációknak a hallgatók saját jegyzetelőkönyveiben történő szerepeltetését, amely mintegy emléket állít az elvégzett tanulmányoknak; (3) a disputációk gyakorlás és imitálás céljából történő lemásolását; valamint (4) a disputációk az információ- és a tudásátadás szolgálatában végzett kivonatolását.

Kézíratos források disputációkról az egyetemi nyilvántartásokban

Mivel az egyetemek vezetése abszolút tekintéllyel bírt a disputációk felett, a hallgatók és professorok által megvédendő téziseket előre be kellett nyújtani. Fokozatszerzés esetén, illetve valószínűleg már a gyakorlás céljából tartott disputációk esetében is fontos volt számontartani a hallgatók előmenetelét. Akárhogyan is, mindebből valamenyny információnak fenn kellett maradnia az egyetemi dokumentumokban. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy mennyire részletesek az intézményi dokumentációkban fellelhető adatok a disputációkkal kapcsolatban. Ez a kérdésvetetés azért lehet jogos és hasznos, mert ezeket a kéziratokat gyakran jegyzőkönyvekként katalogizálták, ami félrevezető lehet, mivel azzal ellentétben, amit ez a szó sugall, nem feltétlenül rögzítik szó szerint vagy akár kivonatolva a vitán elhangzottakat.

A Bécsi Egyetemi Levéltár több releváns dokumentumot is őriz a 16. századból. Bécsben az egyetemen belül több szervezeti egység is készített feljegyzéseket az elhangzott disputációkról. Az egyik a rektorátus volt, amelytől fennmaradt az *artes* és a filozófiai vizsgák 1550 és 1622 között vezetett regisztere.¹¹ A dokumentum a disputációk szabályzatán kívül a vizsgázók nevét és a viták témáját őrizte meg. Ha nem is volt minden disputáció célja a fokozatszerzés (*pro gradu*), az itt feljegyzett disputák fontos mérföldkövei lehettek az egyes hallgatók tanulmányainak, mivel mindegyik jelöltnek több különböző tárgyban is meg kellett védenie néhány tézist. Etikából, fizikából, retorikából, dialektikából és grammatikából szinte mindegyikük védett. Ezenkívül néhányuknak disputálniuk kellett egy második természetfilozófiai vagy fizikai témáról is, továbbá matematikából és metafizikából is. Ami a viták pontos tartalmát illeti,

¹⁰ A disszertáció mint a disputáció aktusától függetlenedő egyetemi műfaj megjelenéséről lásd CHANG, „From Oral Disputation”, 154–159.

¹¹ Bécs, Universitätsarchiv (BUA), ms. R 71.2.

ez a forrás nagyon szűkszavú, csak a fő kérdést (*quaestio*) adja meg, illetve néha azt az álláspontot (*positio*), amelyet a hallgatónak védenie kellett az adott kérdésben.

Egy másik regiszter, amelyet a bécsi bölcsészettudományi karon vezettek 1568 és 1612 között, még ennél is kevesebbet mond ezekről a részletekről. Néhány ritka kivételtől eltekintve nem közöl adatot a tantárgyról vagy a témáról.¹² A dátumokat, a disputációk pontos óráját és a résztvevők nevét viszont gondosan feljegyezték benne. Bizonyos szempontból ez a dokumentum még érdekesebb is, mint az előző. A kézirat minden bejegyzése megadja az elnökök (*praesides*) és a respondensek nevét (utóbbiból disputációnként négy is volt). Azzal kapcsolatban, hogy miként is zajlott le egy-egy ilyen esemény, a forrás igen érdekes terminológiát használ. Nem igazán hangsúlyozza a respondensek fontosságát, hanem ehelyett az elnöknek (*praeses*) tulajdonítja a fő ágenciát a disputációt illetően. A bejegyzések szerint mindig a *praeses* volt az, aki *publice disputavit* (nyilvánosan disputált vagy disputációt vezetett),¹³ míg a másik négy résztvevő a respondens szerepét játszotta vagy összefoglalt, illetve ismételt (*resumpserunt*). Néhány elnököt az *artes* tárgyak baccalauresaként nevez meg a dokumentum, és közülük néhányan azért szerepeltek respondensként más disputációkban, hogy magiszteri fokozatot szerezzenek.¹⁴ Az elnökökön és a respondenseken kívül előfordult egy harmadik fajta résztvevő is, néhány disputációt ugyanis záró megjegyzés vagy összefoglalás zárt, amelyet nem az elnök tartott meg (*peroravit*), hanem valaki más. Egy esetben a dokumentum egy igen enigmatikus esetet ír le: 1598-ban volt egy olyan baccalaureus, aki nemcsak levezette a disputációt, hanem ő volt az egyetlen respondens is. Lehet, hogy a *publice disputavit* kifejezés az ő esetében kivételesen azt jelenti, hogy ő volt a respondens, és nem azt, hogy a praeses szerepét töltötte be, ebből azonban az következne, hogy az írnok nem tüntette fel az elnök nevét, ami mind a kéziratos, mind a nyomtatott disputációk fényében nagyon szokatlan lenne.¹⁵

A szerepeknek ez a fajta érdekes felosztása némileg más perspektívát nyit meg a disputációk kutatása számára a nyomtatott disputációk protestáns hagyományához képest, amelyben a tézisek elővezetése és megvédése nagyrészt a respondens teljesítményének számított. Noha tudjuk, hogy általában nem ő volt a szerző, hanem az elnöklő professzor, a védés során a hallgató képességeit értékelték. A bécsi bölcsészkar esetében tehát egyrészt szinte semmit nem tudunk ezeknek a disputációknak a tartalmáról, ám a bemutatott dokumentumok pontosan azonosítják a szereplőket, akik ebben az érdekes és komplex, jóllehet további vizsgálatot igénylő interakcióban részt vettek.

¹² A ritka kivételek egyike: BUA, ms. Ph 23, 138v, ahol ez olvasható: „de syllogismis”.

¹³ Olykor a „publice disputavit” (nyilvánosan disputált) szókapcsolatot a „disputatione praesidis officium sustinuit” helyettesíti (az elnök tisztségét töltötte be a disputáción). BUA, ms. Ph 23, 126r. Ez a rokon értelműnek szánt megfogalmazás arra utalhat, hogy az egyes bejegyzéseknek ezt a részét valóban a *praeses* számára tartották fenn.

¹⁴ Lásd BUA, ms. Ph 23, 62r: „Magister Johannes [sic] Tecnon repetiit pro gradu magisterii” (Johannes mester a magisteri címért ismételt).

¹⁵ BUA, ms. Ph 23, 166r: „Die 19 Aprilis [1598] Christophorus Shaffer Olomu[censis] Moravus artium Baccalaureus publice disputavit et solus resumpsit.” (A morva Christopher Seffer Olomoucából, az artes fakultás magistere nyilvánosan disputált és maga foglalta össze mondandóját.)

Ez a gyakorlat egy olyan katolikus hagyományt tükröz, amelynek egyik lehetséges kezdőpontja 1551-re tehető, amikor is a jezsuitákat először hívták meg a bécsi egyetemre. A bölcsészeti karon a 16. század előrehaladtával fokozatosan nőtt a Jézus társaság befolyása, mígnem 1617-ben az egész kart hivatalosan is átvették.¹⁶ Ahogy később látni fogjuk, az ezeken a disputákon részt vevő elnökök és a hallgatók közül többeknek is van kötődésük jezsuita kollégiumokhoz. A Jézus Társaság pedagógiája az iskolai gyakorlatok lehető legnagyobb változatosságát írta elő, hogy elkerüljék a pusztá felolvasás és diktálás egyhangúságát.¹⁷ A *Ratio studiorum* és más jezsuita dokumentumok filozófiából és teológiából rendszeres disputációkat írtak elő, amit a jezsuita kollégiumok tiszteletben is tartottak, és amikor valami nehézség vagy akadály merült fel a szabály alkalmazásában, ezt a problémát vizitációs jelentések nem mulasztották el a rend vezetőinek tudomására hozni.¹⁸ Ők bizonyára nyomatékosan követelték a szabályok alkalmazását, de persze jogosan feltételezhetjük, hogy nagy különbségek voltak az egyes helyi intézmények között a disputációk rendszerességét és minőségét tekintve. A következő fejezet a jezsuita gyakorlatokba kíván betekintést nyújtani olyan források révén, amelyek már gazdagabbak a disputációk tartalmát illető részletekben is.

Kézírtas dokumentumok a tanulmányok személyes dokumentumaiban

A következő példám a Magyar Királyságból származó Bánovszky Simon és Márton esete, akiknek a jegyzetelőkönyveik számos disputációt megörökítettek. 1588 és 1589

¹⁶ 1558-ban I. Ferdinánd a teológiai fakultás három professzori állásából kettőt adott a jezsuitáknak. 1617-ben a filozófiai fakultás a jezsuitáké lett, 1623-ban pedig a bölcsészkar teljesen a rend fennhatósága alá került. Az egyetem katolizálása akkor lendült fel, amikor 1581. július 2-án II. Rudolf császár elrendelte, hogy nyilvános hitvalláshoz kell kötni a fokozatszerzést. Lásd Richard MEISTER, *Geschichte des Doktorates der Philosophie an der Universität Wien* (Wien: Rohrer, 1958), 21–23; Karl HÖRMANN, „Die ersten Inhaber der ersten moraltheologischen Lehrkanzel 1622–1640”, *Studien zur Geschichte der Universität Wien* 2 (1965): 7–40, 8.

A jezsuita rend Ausztriai Provinciájáról lásd Gernot HEISS, „Die Bedeutung und die Rolle der Jesuiten im Verlauf der innerösterreichischen Gegenreformation”, in *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 – Katolíška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 – Riforma cattolica e controriforma nell’Austria Interna 1564–1628*, hrsg. France Martin DOLINAR, Maximilian LIEBMANN, Helmut RUMPLER und Luigi TAVANO (Klagenfurt: Hermagoras, 1994), 63–76; Werner DROBESCH und Peter G. TROPFER, hrsg., *Die Jesuiten in Innerösterreich: Die kulturelle und geistige Prägung einer Region im 17. und 18. Jahrhundert* (Klagenfurt: Hermagoras, 2006).

¹⁷ A jezsuiták a didaktikai módszerek változatosságát, amely a disputációt is magába foglalta, a *modus Parisiensis* terminussal nevezték meg, mivel Loyolai Szent Ignác és társai párizsi tanulmányait tekintették hivatkozási alapnak. Lásd Gabriel CODINA, „The ‘Modus Parisiensis’”, in *The Jesuit Ratio Studiorum: 400th Anniversary Perspectives*, ed. Vincent J. DUMINUCO (New York: Fordham University Press, 2000), 28–49.

¹⁸ 1579-ben Párizsból, 1583-ban pedig Bécsből jelentették a vizitátorok, hogy a jezsuita kollégiumokban alig tartanak disputációkat. Ladislaus LUKÁCS, ed., *Monumenta paedagogica Societatis Iesu*, I–VII. (Romae: Institutum Historicum Societatis Iesu, 1965–1992), IV. 443, VII. 445.

között az olomouci jezsuita kollégiumban tanultak filozófiát, tanáruk Johann Grasser (1562–1608) bajorországi jezsuita volt.¹⁹ Nagyon valószínű, hogy Bánovszky Simon és Márton testvérek voltak, ám a magyar egyháztörténet-írás számára csak Simon (?–1634) neve ismert: 1592-ben őt nevezték ki a nagyszombati iskola rektorának, majd 1593-ban pozsonyi, 1601-ben pedig esztergomi kanonokságot nyert. Végrendeletében az esztergomi káptalanra hagyta a házát, és ekkor kerülhettek a kéziratok is a káptalan tulajdonába, majd onnan az érsekségébe.²⁰ Olomoucban a két Bánovszky a szokásos arisztotelészi tananyagot sajátította el logikából, fizikából és metafizikából; ennek során nem maguknak jegyzeteltek, hanem egy tanulótársukat bízták meg. Őt Christophorus Seffer Tartarusnak hívták, és az előadásokból összesen négy kötetet írt át számukra.²¹ Nevének a származására utaló részből is kiderül, hogy a nehezen azonosítható módon „Tatár földnek” (*Tartaria*) nevezett régióból jött, ahonnan az olomouci jezsuita kollégium 1589-ben három másik diákot is fogadott. Egy tömör levéltári jegyzet szerint Seffer a tanulmányai után a Magyar Királyságban szolgált iskolamesterként.²² Nem lehetetlen, hogy épp a két Bánovszkyt kísérte vissza Nagyszombatba. Ezenkívül az egyik fent bemutatott bécsi forrás említi, hogy 1598-ban baccalauresként disputált: ő volt az, aki – bár a forrás szó szerint ezt mondja, elképzelni nehéz – egymaga volt egyszerre respondens és elnök.²³

A Seffer kezével írott négy kötet két, gyakorlás céljából elhangzott disputációsorozatot örökített meg: egyet logikából és egyet fizikából.²⁴ Ekkoriban a jezsuitáknak még nem volt saját, a rend tagjai által készített nyomtatott tankönyvük, amely a teljes kurrikulumot lefedte volna. A jegyzetelőkönyvekből viszont kiderül, hogy a logikához az olomouci professzor nagyban támaszkodott a leuveni kommentárokként ismert tankönyvre, amely Porphüriosz *Isagogéj*át és Arisztotelész *Organonj*át magyarázta általában véve konzervatív módon, ám némi engedményt téve olyan humanista dialektikusoknak,

¹⁹ Ladislaus LUKÁCS, ed., *Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I., I (1551–1600)* (Romae Institutum Historicum Societatis Iesu, 1978), 678.

²⁰ KOLLÁNYI FERENCZ, *Esztergomi kanonokok 1100–1900* (Esztergom: Buzárovits Gusztáv, 1900), 204.

²¹ Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár (EFK), ms. II. 227a, 227b, 227c, 227d.

²² Róma, Archivum Romanum Societatis Iesu (ARSI), Collegia, 1477/26/18b („Catalogus Alumnorum S. D. N. de quibus non constat quo pervenerint aut quid egerint post discessum ex Seminario”), 53v: „Simon Thaltius Tartarus venit 9. Apr. 1589. discessit 25. Nov. 1591. / Jacobus Durandus Tartarus venit 9. April. 1589. discessit 25. Nov. 1591. / Sylvester Stephan Tartarus. venit 19. Jun. 1589. discessit 5. Jun. 1590” (A tatár Simon Thaltius 1589. április 9-én érkezett és 1591. november 25-én távozott. / A tatár Jacobus Durandus 1589. április 9-én érkezett és 1591. november 25-én távozott. / A tatár Sylvester 1589. június 19-én érkezett és 1590. június 5-én távozott.). Christophorus Seffer beiratkozásáról és a kollégium elvégzéséről nincs hasonló adat, van viszont későbbi magyarországi pályájáról. Lásd ARSI, Collegia, 1477/26/18 („Catalogus Alumnorum S. D. N. qui hactenus prodierunt e seminario, et de quibus constat, quid absolutis studiis egerint, ab initio seminarii usque ad annum 1602”), 50r (no. 71): „Christophorus [sic] Seffer Tartarus, absoluta Philosophia egit ludimagistrum in Hungaria, nihil aliud constat”. (A tatár Christopher Seffer, miután fokozatot szerzett filozófiából, iskolamesterként dolgozott Magyarországon; egyebet nem tudni róla.)

²³ BUA, ms. Ph 23, 166r.

²⁴ EFK, ms. II. 227a, 507r–521v, 227c, számozatlan levelek.

mint Rudolph Agricola.²⁵ Az először 1535-ben kiadott tankönyvet minden bizonnyal azért használták szívesen a jezsuiták, mivel jó kapcsolatot ápoltak Leuvennel – ahol például Roberto Bellarmino is hallgatott teológiát, és ahol Diego Ledesma a novíciátusát végezte²⁶ –, és a művet jezsuita kollégiumok könyvjegyzékeiben is megtaláljuk.²⁷

A Bánovszkyék által megbízott írnok nemcsak a respondensek nevét írta le minden disputációhoz, hanem még az opponensekét is; disputánként általában négy is volt belőlük. A kézirat szerint a két Bánovszkynak összesen ötször egymás ellenében is kellett vitatkozni, ám feltűnő módon sohasem voltak egyszerre mindketten opponensek (lásd az 1. és a 2. táblázatot). A nevek és a dátumok elhelyezkedése arra utalhat, hogy ezeket az írnok utólag írta be a maradék üres felületre. Vagyis a tézisek átírata nem az események jegyzőkönyve volt, hanem olyan szöveg, amelynek tartalmát a professzor előre gondosan meghatározta, a respondenseket és az opponenseket pedig később jelölte ki.

Talán azért is kerültek bele a kéziratba ezek a tézisek, mert ekkoriban csak nagyon kevés disputáció jelent meg nyomtatásban Olomouchban. A 16. századból a Cseh Köztársaság Nemzeti Könyvtárának réginyomtatvány-katalógusa csupán egyetlenegy disputációgyűjteményt tartalmaz, önálló téziszűzetből viszont egyet sem.²⁸ A tézisek kinyomtatása és terjesztése egyébként is eredetileg a német evangélikus világ sajátja volt, és katolikus intézmények csak fokozatosan vették át ezt a gyakorlatot.²⁹ Az is

²⁵ Jan PAPPY, „The Reception of Agricola’s *De inventione dialectica* in the Teaching of Logic at the Louvain Faculty of Arts in the Early Sixteenth Century”, in *Northern Humanism in European Context, 1469–1625: From the ‘Adwert Academy’ to Ubbo Emmius*, ed. Fokke AKKERMAN, Arjo J. VANDERJAGT, and Adrie H. VAN DER LAAN (Leiden: Brill, 1999), 167–185.

²⁶ Paul F. GRENDLER, *The Jesuits and Italian Universities 1548–1773* (Washington DC: Catholic University of America Press, 2017), 403–407.

²⁷ Például a rend müncheni kollégiumában. Lásd Johannes STANNIFEX et al., eds. *Commentaria in Isagogen Porphyrii, et in omnes libros Aristotelis de dialectica*. (Leuven: Servatius Sassenus, 1553). A nyomtatott cédula formájában beragasztott possessorbejegyzés az első szennylapon olvasható: „Liber Collegii Societatis IESV Monachii Catalogo inscriptus. Anno 1595” (A Jézus Társaság müncheni kollégiumának könyve, katalogizálva 1595-ben.) (München, Bayerische Staatsbibliothek, 2 A.gr.b. 158). Ugyanez a kiadás bukkan fel a rend nagyszombati kollégiumának 1632-ben elkezdett és 1690-ben befejezett katalógusában is: FARKAS Gábor Farkas, szerk., *Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig II: Nagyszombat 1632–1690* (Szeged: Scriptum, 1997), 126, 266. A leuveni kommentárok és a jezsuita egyetemi jegyzetek kapcsolatáról lásd Gábor FÖRKÖLI, „Inside Jesuit Classrooms: Students’ Notebooks from the Austrian Province of the Late Sixteenth Century”, *Journal of Jesuit Studies* 11, 2. sz. (2024): 269–299.

²⁸ A jezsuita filozófiaprofesszor, Laurentius Bruyckerius által 1597-ben elnökölt *pro gradu* disputációk a ritka kivételek közé tartozhatnak: Laurentius BRUYCKERIUS (*praeses*) et Nicolaus ECKSTEIN (*respondens*), *Theses ex universa pene philosophia desumptae, quas in alma academia Societatis Iesu Olomucensi pro licenciae magisterii doctoratusque philosophici gradu obtinendo defendet die 20 mensis Iunii anno M.D.XCVII. [...] Nicolaus Eckstein [...]* (Olomouc: Georg Handel, 1597). 1568-ban a jezsuita Vojtěch Bouček szintén kiadta teológiai disputációját, de mivel a respondens, aki már a bécsi egyetem teológiaprofesszora volt, az olomouci püspök által összehívott szinóduson mutatta be azt, a mű nem tekinthető egyetemi gyakorlatnak: Vojtěch BOUČEK, *Asertiones theologicae, pro tuenda fidei catholicae veritate* (Olomouc: s. nom. typ. 1568).

²⁹ Luther legszűkebb környezetéről mint ahonnan a nyomtatott disputációk hagyománya ered lásd CHANG, „From Oral Disputation”, 146–149.

a magyarázat része lehet, hogy a Seffer által feljegyzett disputák közül vélhetően egyik sem járt fokozatszerzéssel (*disputatio pro gradu*). A kézirat például egyre több résztvevőt nevez meg baccalaureusként, és 1589. március 19-re már mindenki elnyeri a címet.³⁰ Ám annak nincs jele, hogy a kéziratban feltüntetett disputációknak közül lenne promóciójukhoz. Valószínűleg tehát ezek a viták gyakorlás céljából hangzottak el (*exercitii causa*), ami megmagyarázza alacsonyabb presztízsüket is.

1. táblázat. Logikai disputációk a két Bánovszky jegyzetei között (Olomouc), EFK, ms. II. 227a.³¹

Levélszám	Cím	Respondens	Opponens	Dátum
507r–v	[A logika definíciója]	Joannes Varus Scotus	Martinus Bachalius Silesius Casparus Leisentritius Moravus Christophorus Seffer Tartarus Gregorius Thurderus Silesius	1588. január 23.
507v–508r	De obiecto logices	Laurentius Jonik Prutenus	Gosovinus Strichius Aquensis Joannes Radon Silesius Aegidius Cristellius Moravus Casparus Soldnerus Bohemus	1588. január 30.
508r–508v	De forma logices	Wolfgangus Ernestus Fatschius Austriacus	Georgius Sibenhar Silesius Joannes Makovicz Silesius Michael Prantherus Tyrolensis David Piperus Bohemus	1588. február 23.
508v–509v	Ex Porphyrio de universalibus	Martinus Bachalius Silesius	Joannes Varus Scotus Matthaeus Mustrosky Polonus Wolfgangus Ernestus Fatschius Austriacus Martinus Molitor Silesius	1588. március 12.
509v–510r	De genere	Joannes Makoviczius Silesius	Gosovinus Strichius Aquensis Joannes Pannota Silesius Benedictus Heustmanus Silesius Christophorus Seffer Tartarus	1588. március 19.
510r–511v	De specie	Joannes Radon Silesius	Casparus Leisentritius Moravus Sigismundus Clemens Prutenus. Martinus Bánovszky Pannonius Valentinus Ravicz [?]	1588. március 26.
511v–512r	De differentia	Aegidius Cristellius Moravus	Balthasar Neander Silesius Georgius Scipio Bohemus Casparus Boldnerus Silesius David Piperus Silesius	1588. április 2.

³⁰ Bánovszky Márton disputációja „De causis”. Lásd EFK, ms. II. 227c, számozatlan levelek.

³¹ A nevek helyesírását egységesítettem minden táblázatban, de megtartottam latinus formájukat és a *natio* megnevezését.

Levélszám	Cím	Respondens	Opponens	Dátum
512r–513r	De proprio et accidente	Gregorius Sniderus Silesius	Joannes Varus Scotus Laurentius Jonik Prutenus Simon Banovsky Pannonius Martinus Bachalius Silesius	1588. április 9.
513r–514r	Ex prolegomenis in praedicamenta et antepaedica-mentis eorundem	Joannes Radon Silesius	Jacobus Hermannus Suevus Michael Prantherus Tyrolensis Casparus Leisen[tritus] Olomucensis [= Casparus Leisentritius Moravus?]	1588. április 30.
514r–v	De praedicamento substantiae	Georgius Sibenhar Silesius	Casparus Soldnerus Bohemus Aegidius Cristellius Moravus Benedictus Heustmanus Silesius Martinus Banovsky Pannonius	1588. május 7.
515r–v	De praedicamento quantitatis	Casparus Leisentritius Moravus	Gosovinus Strichius Aquensis Joannes Radon Silesius Joannes Makoviczius Silesius Jacobus Zepssius Bavarus	1588. május 21.
515v–516r	De praedicamento ad aliquid	Gosovinus Strichius Aquensis	Jacobus Mirecus Polonus Joannes Varus Scotus Martinus Bachalius Silesius Casparus Soldnerus Bohemus	1588. június 4.
516r–v	De praedicamento qualitatis	Casparus Soldnerus Bohemus	Balthasar Neander Silesius Wolphgangus Ernestus Fatschius Austriacus Simon Banovszky Pannonius Martinus Molitor Silesius	1588. június 25.
517r–v	De reliquis sex praedicamentis	Jacobus Mirecus Polonus	Christophorus Seffer Tartarus Gregorius Sniderus Silesius Georgius Sibenhar Silesius Michael Prantherus Tyrolensis	1588. július 9.
518r–v	Ex libro primo περί ἑρμηνείας Aristotelis	Martinus Molitor Silesius	David Piperus Bohemus Laurentius Jonik Prutenus Ranus [= Joannes Radon Silesius?] Joannes Pannota Silesius	1588. július 23.
518v–519v	Ex libro secundo περί ἑρμηνείας	Joannes Pannota Silesius	Casparus Leisentritius Moravus Martinus Bachalius Silesius Georgius Scipio Bohemus Jacobus Zepssius Bavarus	1588. augusztus 6.
519v–520r	Ex libris Priorum [Analyticorum]	Simon Banovszky Pannonius	Aegidius Cristallius Moravus Casparus Soldnerus Bohemus Martinus Banovsky Pannonius Michael Brandterus Tyrolensis	1588. szeptember 3.

Levélszám	Cím	Respondens		Opponens	Dátum
520r	Conclusiones renovatione biennali anno 88. Physicis annexae ex libro posteriore	I–V	Jacobus Mirecus Polonus	Matthaeus Illicinus Pannonius Joannes Radon Silesius Christophorus Seffer Tartatus Casparus Soldnerus Bohemus	1588. november 19.
520v		Aliae anno M.D. L. XXXIX. ex iisdem libris I–III	Gregorius Sniderus Silesius	Joannes Makoviczius Silesius Jacobus Mirecus Polonus Michael Brandterus Tyrolensis David Piperus Bohemus	1589. január 7.
520v		Aliae I–III	Christophorus Seffer Tartarus	Joannes Pannota Silesius Martinus Molitor Silesius Gregorius Snider Silesius Simon Banovsky Pannonius	1589. január 14.
520v		Aliae I–III	Matthaeus Illicinus Pannonius	Martinus Banovsky Pannonius Balthasarus Neander Silesius Albertus Svanson Suecus Jacobus Hermannus Suevus	1589. január 21.
520v–521r		Aliae I–III	Michaël Brandterus Tyrolensis (Philosophiae Baccalaureus)	Simon Banovsky Pannonius Christophorus Seffer Tartarus David Piperus Bohemus Casparus Boldnerus Silesius	1589. február 11.
521r		Aliae ex primo Post. cap. 2o et 14o. I–III	Albertus Svanson Suecus	Martinus Molitor Silesius Joannes Radon Silesius Joannes Makoviczius	1589. február 18.
521r		Aliae ex tractato de scientia I–II	Martinus Banovszky Pannonius	Simon Banovsky Pannonius Casparus Soldnerus Bohemus Gregorius Sniderus Silesius Albertus Svanson Suecus	1589. március 11.
521r		Aliae ex eodem I–II	Simon Banovsky Pannonius	Martinus Banovsky Pannonius Jacobus Hermannus Suevus David Piperus Bohemus Martinus Molitor Silesius	1589. március 18.

Amint az 1. táblázatból kiderül, logikából 1588 januárja és szeptembere között egy-három hetente tartottak disputációt. Minden disputáció körülbelül 12 megvédendő téziséből állt. Novemberben már új tanév kezdődött, és az évfolyam nekikezdett a fizika tanulmányozásának. Ennek ellenére a hallgatók még ebben, a fizikának szentelt évben is átismételtek néhány logikai tételt (lásd 2. táblázat). Ezek az ismétlést szolgáló dis-

putációk azonban már gyorsabbak voltak, mivel a respondenseknek néhány kivételtől eltekintve csak két-három tételt kellett megvédeniük. Fizikából az eljárás hasonló volt: alkalmanként tucatnyi tételt tárgyaltak meg, ám ezúttal nem maradt fenn írásos bizonyíték arra, hogy a következő tanévben átismételték volna az anyagot. A fizika esetében többször előfordult, hogy több különböző témát is átvettek ugyanazzal az alkalommal, és amikor például kifogytak a meteorológiai tételekből, akkor ugyanazon disputa alkalmával belefogtak Arisztotelész *De animájába*, amelyet rendszerint csak a harmadik, a metafizikára szánt harmadik tanévben tanítottak (lásd Bánovszky Simon augusztus 26-i disputációját a 2. táblázatban). Éppen ezért nehéz elképzelni, hogy ezek a gyakorlatok valódi téttel bíró tudományos viták lettek volna. Bár mint említettem, négy opponens is jutott minden disputációra, valószínű, hogy ezek az alkalmak inkább csak az előadás során elhangzott tantételek átismétlését szolgálták. Mint láttuk, Bécsben a *praeses*nek jutott a legfontosabb szerep a disputációk során. Olomoucban sem jutott a respondenseknek nagyobb felelősség téziseik és érveik megválasztását és kidolgozását illetően: feladatuk alapvető doktrínák megismétlése volt, noha munkájukat értékelve azt is figyelembe kell vennünk, hogy négy opponens ellenvetésére is választ kellett találniuk.

2. táblázat. Fizikai disputációk a Bánovszkyak jegyzeteiben (Olomouc),
EFK, MS II. 227c.32

Cím	Respondens	Opponens	Dátum
Philosophia [Plato's distribution of philosophy into natural, moral, and rational philosophy] (I); Ex philosophia naturali (II–VI)	Jacobus Mirecus Polonus	Matthaeus Illicinus Pannonius Joannes Radon Silesius Christophorus Seffer Tartarus Casparus Soldnerus Bohemus	1588. november 19.
Aliae (I–IX)	Gregorius Sniderus Silesius	Joannes Makoviczius Silesius Jacobus Mirecus Polonus Michaël Brandterus Tyrolensis David Piperus Bohemus	1589. január 7.
De materia prima (I–VII)	Christophorus Seffer Tartarus	Joannes Pannota Silesius Martinus Molitor Silesius Gregorius Sniderus Silesius Simon Banovsky Pannonius	1589. január 14.
Aliae (I–XI)	Matthaeus Illicinus Pannonius	Martinus Banovsky Pannonius Balthasar Neander Silesius Albertus Svanson Suecus	1589. január 21.
De forma (I–VI); De privatione (VII–X)	Michaël Brandterus Tyrolensis	Simon Banovsky Pannonius Christophorus Seffer Tartarus David Piperus Bohemus Casparus Soldner Bohemus	1589. február 11.

³² Mivel a kéziratban nincs fóliószámozás, ezért ez a táblázat nem tartalmaz ilyen oszlopot.

Cím	Respondens	Opponens	Dátum
De natura ex secundo Physicorum (I–VIII)	Albertus Svanson Suecus	Martinus Molitor Silesius Joannes Radon Silesius Michaël Brandterus Tyrolensis Joannes Makoviczius Silesius	1589. február 25.
De causis (I–XIII)	Martinus Banovsky Pannonius	Simon Banovsky Pannonius Casparus Soldnerus Bohemus Gregorius Sniderus Silesius Alberto Svanson Suecus	1589. március 11. [?]
De causis et effectis per se (I–V); De causis per accidents (VI–VIII); De fato (IX–X); De monstrix (XI–XII)	Simon Banovsky Pannonius	Martinus Banovsky Pannonius Jacobus Hermannus Suevus David Piperus Bohemus Martinus Molitor Silesius	1589. március 18.
De motu (I–X); Aliae ex libris de caelo superioribus annexae (I–II)	Casparus Soldnerus Bohemus	Christophorus Sefferus Tartarus Michaël Brandterus Tyrolensis Joannes Makoviczius Silesius Casparus Boldnerus Silesius	1589. április 13.
Aliae de motu (I–XIII); Aliae ex libris de caelo (III–VIII [<i>sic</i>])	Joannes Makoviczius Silesius	Matthaeus Illicinus Pannonius Jacobus Hermannus Suevus Balthasar Neander Silesius Albertus Svanson Suecus	1589. április 29.
De infinito (I–III); De loco (VIII–XI); Aliae ex libris de caelo (XII–XIII)	Martinus Molitor Silesius	Joannes Boldnerus Silesius Casparus Soldnerus Bohemus David Piperus Bohemus Martin Banovsky Pannonius	1589. május 6.
Aliae ex libris de caelo (I–XII)	David Piperus Bohemus	Gregorius Sniderus Silesius Martinus Banovsky Pannonius Albertus Svanson Suecus Jacobus Hermannus Suevus	1589. június 3.
Ex primo de ortu et interitu (I); De natura generationis (II–XII)	Joanne Ra- don Silesius	Balthasar Neander Silesius David Piperus Bohemus Martinus Molitor Silesius Simon Banovsky Pannonius	1589. június 10.
De alteratione (I–X); De augmentatione (XI–XIII)	Gregorius Sniderus Silesius	Joannes Makoviczius Silesius Casparus Boldnerus Silesius Michaël Brandterus Tyrolensis Casparus Soldnerus Bohemus	1589. június 17.
De rarefactione (I–VIII); De actione et passione physica (IX–XII)	Christophorus Seffer Tartarus	Caspar Soldnerus Bohemus Simon Banovsky Pannonius Gregorius Sniderus Silesius Jacobus Hermannus Suevus	1589. július 8.
De reactione (I–V); De mixtione (VI–X); Aliae ex libris meteorum his annexae (I–II)	Casparus Soldnerus Bohemus	Christophorus Sefferus Tartarus Martinus Banovsky Pannonius Michaël Brandterus Tyrolensis	1589. július 15.

Cím	Respondens	Opponens	Dátum
Ex secundo libro de ortu et interitu. De elementis in generale (I–V); De qualitatibus alternantibus elementorum (VI–XI); Aliae ex primo meteorum (III [sic])	Michaël Brandterus Tyrolensis	Simon Banovsky Pannonius David Piperus Bohemus Casparus Soldnerus Bohemus	1589. július 29.
De actione elementorum (I–VII); De qualitatibus motivis mutua [?] elementorum (VIII–XI); Aliae ex primo meteorum (XII–XIII)	David Piperus Bohemus	Albertus Svanson Suecus Martinus Molitor Silesius Martinus Banovsky Pannonius	1589. augusztus 12.
De singulis elementis (I–X); Ex primo libro meteorum. De cometa (VI–VII [sic])	Albertus Svanson Suecus	Michaël Brandterus Tyrolensis Jacobus Hermannus Suevus Casparus Boldnerus Silesius	1589. augusztus 19.
Alia de nubibus (I–III); Ex primo de anima superioribus annexae (VIII–XI)	Simon Banovsky Pannonius	Joannes Makoviczius Silesius Martinus Molitor Silesius Gregorius Sniderus Silesius	1589. augusztus 26.
Aliae animasticae ex secundo de anima libro (I–X)	Martinus Molitor Silesius	Christophorus Seffer Tartarus Martinus Banovszky Pannonius Michaël Brandterus Tyrolensis Casparus Boldnerus Silesius	1589. szeptember 2.
Aliae [de anima] (I–X)	Joannes Makoviczius Silesius	Gregorius Sniderus Silesius Casparus Soldnerus Bohemus Albertus Svanson Suecus Simon Banovsky Pannonius	1589. szeptember 16.

Mély elemzés helyett tehát a professzor megelégedett néhány axióma elismétlésével. 1589. március 18-án például Bánovszky Simon egyetlen disputáció alkalmával négy kisebb témán is átszaladt: „De causis et effectis per se” (Az önmagukban való okokról és a következményekről; 5 tézis); „De causis per accidens” (A járulékos okokról; 3 tézis); „De fato” (A végzetről; 2 tézis); „De monstris” (A szörnyekről; 2 tézis) – ezek mindegyike Arisztotelész *Fizikáájának* az okságról, a véletlenről, a végzetről és a véletlenről szóló szakaszához kapcsolódott. Azonban ha a disputációk némileg felületeseknek tűnnek is, a hallgatók időbeosztása meglehetősen sűrű lehetett. Bánovszky Simonnak például ugyanezen a napon, amikor fizikából is disputált, tudományelméletből is meg kellett védenie néhány tézist a logikát átismétlendő (lásd *1. táblázat*).

A disputációk általában kerülték az érzékeny, vitát gerjesztő témákat. A kézirat szerint viszont olykor eltértek az előre meghatározott menetrendtől. 1588. szeptember 3-án Bánovszky Simonnak például Arisztotelész *Első analitikája* kapcsán a szillogizmusok

szokásos hármass felosztását – két premissza és egy konklúzió – kellett bemutatnia.³³ Érdekes módon azonban az írnok kisebb betűkkel utólag beillesztett egy különvéleményt is, amely arról a felvetésről szólt, hogy lehet-e egy szillogizmusnak négy tagja is. A megjegyzésből kiderül, hogy egyesek szerint a szillogizmus tagjait meg lehet többszörözni (például ha a második premisszát felbontjuk két állításra).³⁴ A leuveni kommentárok is tartalmazznak hasonló észrevételt, amelyet ráadásul diagrammal is illusztrálnak, úgyhogy akár ez is ihlethette a disputáció közben ezt a betoldást. A tankönyv szerint a szillogizmus tagjainak megtöbbszörözését könnyen lehet szemléltetni a kategorikus szillogizmus példájával: „Omne corpus est substantia, propositio. Omne vivens est corpus, propositio. Omne animal est vivens, propositio. Omnis homo est animal, propositio. Omnis igitur homo est substantia, conclusio.”³⁵ Ám ahogy a második premisszát fel lehet bontani két állításra, minden szillogizmus, még ha háromnál több állításból áll is, három tagra egyszerűsíthető, például ha a két premisszát összevonjuk. Más szóval tehát az összetett szillogizmusokat egyszerű szillogizmusok sorozataként is lehet értelmezni.

Az első logikai disputációban, amelyet a skóciai Joannes Varus védett meg 1588. január 23-án, szintén egy sokat vitatott kérdés kerül elő. A résztvevőknek azt kellett mérlegelniük, hogy a tudományterületnek melyik a jobb elnevezése, vagyis a logika és a dialektika közül kellett választaniuk. Az írásban rögzített tézis szerint mindkét terminus használható:

Licet variae acceptiones fuerint tum nominis dialectices tum logices apud antiquos, nos tamen toti disciplinae quae dirigit operationes intellectus utrumque accomodamus et eandem utriusque significationem esse asserimus.

Dialecticam a διαλέγομαι, ut significat disserere, quod per operationes intellectus fieri solet descendere, Logicam vero a λόγος ut mentem quatenus per illam diriguntur operationes intellectus et per consequens ipsamet ratio.³⁶

³³ EFK, ms. II. 227a, 519v: „Necesse omnem syllogismum constare tribus terminis et duabus adminis praemissis, quarum altera singularis esse potest nisi sit syllogismus scientificus” (Minden szillogizmus szükségképpen három részből áll, és legalább két premisszája van, amelyből az egyik lehet egyszerű is, hacsak nem tudományos szillogizmusról van szó).

³⁴ EFK, ms. II. 227a, 519v: „Et licet aliqui quartam acceptent figuram, nos tamen tribus solum contenti, illam ut nullam habentem propriam vim illativam, sed omnem a prima mutuantem simpliciter reiciendam esse censemus” (És noha egyesek elfogadják egy negyedik rész lehetőségét is, mi megelégszünk hárommal is, és úgy tartjuk, hogy a negyedik résznek nincs önmagában konkluzív ereje, és mivel mindent az elsőtől kölcsönöz, egyszerűen el kell utasítani).

³⁵ STANNIFEX et al., *Commentaria*, 223. (Minden élőlény test, minden lelkes lény élőlény. Minden ember lelkes lény. Tehát minden ember szubsztancia.)

³⁶ EFK, ms. II. 227a, 507r. (Noha a régiek számos jelentését ismerték a dialektikának és a logikának, mi mindkettő alatt az értelem operációit irányító tudományt értjük, és azt állítjuk, hogy mindkettőnek ugyanaz a jelentése. A dialektika eredete a *dialegomai* ige, amely valaminek a tárgyalását jelenti, ami az értelem műveletein keresztül megy végbe, míg a logika a *logosz* szóból ered, amely rációt jelent, mivel a logika irányítja az értelem műveleteit és magát a rációt is.)

Ennek az engedékeny álláspontnak a kialakításához elképzelhető, hogy a professzor és a hallgatók megvitatták a dialektika mint a retorikai meggyőzés eszköze iránti humanista preferenciát is. A leuveni kommentárok mindenesetre megengedik ezt a feltételezést. A tankönyvet szerkesztő Johannes Stannifex és munkatársai által írott előszó is hangsúlyozza a dialektika és a retorika kölcsönös egymásrautaltságát a tudás átadásában és a meggyőzésben. Mint mondják, a szónoknak nemcsak stilisztikai készségeire kell hagyatkoznia, hanem dialektikai felkészültségére is, mivel az ékesszólás mint a bőséges beszéd (*copia*) mestersége két forrásból táplálkozik: a szavak (*verba*) és a dolgok (*res*) sokaságából, márpedig az utóbbit a dialektika biztosítja.³⁷ A dialektika és a retorika ciceroniánus párosítását, amely elégedettséggel töltene el olyan humanistákat is, mint Rudolph Agricola vagy Erasmus, egy olyan bevezető követi, amely láthatóan szinonimákként használja a logika és a dialektika terminusát. Anélkül, hogy alárendelnék a dialektikát a logikának mint annak aldiszciplínáját, amely a valószínű állításokkal foglalkozik – és nem a szükségszerű következtetésekkel –, a tankönyv szerzői több lehetséges definíciót is megvizsgálunk, miközben felváltva használják a két terminust. Még Agricola véleményének is helyt adnak, aki szerint „est [...] dialectica ars probabiliter de re qualibet proposita disserendi, prout uniuscuiusque natura capax esse poterit”.³⁸ Ha megnézzük a később általánosan használt jezsuita tankönyveket, mint például Pedro da Fonsecaét, akkor láthatjuk, hogy a dialektikának mint *modus disserendine*k a humanista előnyben részesítése a logikával mint az *ens rationalis* tudományával szemben – amely a metafizikai problémák propedeutikájaként is szolgált – nem idegen a jezsuita tanítási gyakorlattól sem, és innen nézve is érthetővé válik a két terminussal szembeni megengedő hozzáállásuk.³⁹

Ami a kéziratokat illeti, feltűnő bennük esztétikus kivitelezésük, kalligrafikus címlapjuk és a rubrumozással kiemelt címszavak sora. Feltehetően ez is magyarázható azzal, hogy Olomoucban a Bánovszky fivérek tanulmányai idején kevés nyomtatott disputáció jelent meg. Ugyanakkor az is elmondható, hogy a kéziratok emocionális-kommemoratív vagy reprezentatív funkciója jól harmonizált a tankönyvként való használhatóság kritériumaival, amelyet szintén aláhúz a szillogisztikával kapcsolatos, fent bemutatott gondos kiegészítés, a kéziratokban való tájékozódást segítő bőséges

³⁷ STANNIFEX et al., *Commentaria*, A4r: „Definitur autem a M. Tullio in Partitionibus oratoriis, Eloquentia copiose loquens sapientia, quae ex eodem hausta sit genere, quo ipsa Dialectica” (Cicero a *Szónoki felosztásokról* szóló párbeszédében is az ékesszólást a bőséges beszéd művészeteként értelmezi, amely ugyanabból a forrásból táplálkozik, mint maga a dialektika). Lásd szintén Stannifex et al., *Commentaria*, A4v: „Nullae tamen disciplinae coniunctiores sunt inter se, quam Dialectica et Rhetorica” (Nincs még két olyan tudomány, amely olyan szorosan kapcsolódna egymáshoz, mint a dialektika és a retorika.).

³⁸ STANNIFEX et al., *Commentaria*, B1r. (A dialektika az a művészet, amellyel bármely témát tárgyalni lehet a valószínűség elve alapján, mindenkinek a maga képessége szerint.)

³⁹ Fonseca humanista attitűdjéről lásd Cristiano CASALINI, „Pedro da Fonseca: Humanism and the Jesuit Quest for a Philosophical Pedagogy”, in *Pedro da Fonseca: Humanism and Metaphysics*, ed. Simone GUIDI and Mário Santiago de CARVALHO (Turnhout: Brepols, 2023), 21–37, 33–36.

marginália, a logikai részhez tartozó kidolgozott illusztrációk sokasága és a minden kötethez elkészített tartalommutató.

A személyes-érzelmi vagy reprezentatív funkció talán még erősebb Georg Puecher (?–1619) esetében. A tiroli származású Puecher a bécsi jezsuita kollégiumban és az egyetemen tanult. A teljes filozófiai kurzust lefedő előadásjegyzetei azonban valahogyan, feltehetősen adományozás útján a Győri Egyházmegyei Könyvtárba kerültek.⁴⁰ Bécsben filozófiatanára Laurentius Coreth (1565–1601) volt.⁴¹ 1598-ban Puecher baccalauresi címet szerzett, majd 1601-ben elnyerte a licenciátust, majd a magiszteri címet. Később az egyetemet előbb a bölcsészeti, majd a teológiai kar dékánjaként, végül pedig rektorként szolgálta.⁴² Három kötetben fennmaradt kéziratai nemcsak előadásjegyzeteket tartalmaznak, hanem más, tanulmányaival kapcsolatos dokumentumokat is. Köztük vannak egyleveles nyomtatványok is, mint például az a cédula, amely ex librisül szolgál minden egyes kötetben, és amely Puecher tanulmányainak fontos mérföldköveiről emlékezik meg.

3. táblázat. Logikai disputációk Georg Puecher jegyzeteiben (Bécs), GYEK, MS XXXII.6.30.

Lapszám	Cím	Respondens	Dátum
554	Assertiones de natura logices	Franchovitz Ungarus	1598. február 17.
555	Assertiones de universalibus in communi	Martinus Münichius Austriacus	1598. február 28.
556	Assertiones de universalibus in particulari	Nicolaus Bück Ungarus	1598. március 9.
557	Assertiones de antepredicamentis, predicamentis in genere, et de substantia in particulari	Georgius Puecher Tyrolensis	1598. május 4.
558	De novem predicamentis accidentium et de postpredicamentis	Vincentius Mislenovizius Ungarus	1598. május 25.
559	In libros Aristotelis de interpretatione	Hebezkius Ungarus	1598. június 8.
561	In libros Priorum Analyticorum Aristotelis	Joannes Schirmer Austriacus	1598. június 22.
562	In libros posteriorum Aristotelis	Wispecki Ungarus	1598. július 20.
563	De demonstratione	Martinus Literati Transilvanus	1598. augusztus 31.

⁴⁰ Győri Egyházmegyei Könyvtár (GYEK), ms. XXXII.6.30, 6.39, 6.40.

⁴¹ Coreth Trentóban született és 1590 és 1591 között Bécsben tanult teológiát. 1592 és 1594 között Grazban a matematika tanáraként dolgozott, majd 1595-től a rend bécsi kollégiumának tanított haláláig matematikát és filozófiát. Lásd LUKÁCS, *Catalogi personarum*, 648.

⁴² Lásd a Bécsi Egyetem történelmi adatbázisát: <https://geschichte.univie.ac.at/en/persons/georg-puecher> (utolsó hozzáférés 2024. január 17.).

A kötetek ezenkívül nyomtatott meghívókat is tartalmaznak, amelyeket a kötésből lehet kihajtogatni. Ezek között találunk promóciós aktusokra történő invitációkat (licenciátus⁴³ és *magisterium*⁴⁴) és egy tézislapot is, amely Puecher görög tanári kinevezése alkalmával tartott disputációja alkalmával készült.⁴⁵ A fiatal oktató egy olyan egylevelű nyomtatványt is megőrzött, amelyben tanuló társai verssel ünnepelték erudícióját: néhányan még a *Puecher* és *Bücher* (könyvek) szavak közti hasonlóságra is rájátszottak az egyébként természetesen latin nyelvű epigrammokban.⁴⁶ Bár Puecher valószínűleg 1601-ben nagyrészt lezárta a kéziratait, azokat később is megbecsülte és forgatta, 1610-ben ugyanis egy Bécsben látott különös meteorológiai jelenséget is feljegyzett bennük, amely még rajzzal is illusztrált. Egyfajta kettős halót látott, az egyik fénykör a napot vette körbe, a másik pedig az elsőnek a kerületével érintkezett kívülről (ezt a jelenséget érintőivnek hívják).⁴⁷

Míg a Bánovszkyak írónoka vörös tintát használt a címszavak kiemeléséhez, Puecher, aki ugyanilyen gondosan szépítgette kéziratát, a fontos címeket és margináliákat zölddel emelte ki. Amikor lejegyezte saját és tanuló társainak logikai disputációit, a Bánovszky-kéziratokéhoz nagyon hasonló módszert követett, vagyis jegyezte a megvitatt tételeket és később hozzáadta a respondensek nevét (lásd 3. táblázat). A disputációk azonban az olomouciakhoz képest ritkábban voltak, körülbelül havonta került rájuk sor. A résztvevők közül volt néhány magyarországi és erdélyi, ami talán magyarázhatja azt is, miért adományozta Puecher a jegyzeteit egy magyarországi katolikus közösségnek. A disputációk az *Organon* egy-egy könyvét magyarázták, kivéve az univerzálék és a

⁴³ In GYEK, ms. XXXII.6.39: „D. O. M. A. / Sub Reverendis- / simo et amplissimo / Domino antistite, domino / Melchior Kleselio, Dei et Apostolicae sedis / gratia episcopatus novae civitatis administratore [...] | Ingenui iuvenes, artium | liberalium et philosophiae | baccalauri | [...] In iisdem artibus ac studiis philoso- | phicis licentiate gradum assument [...] In Basilica D. Stephani die 5. Aprilis, hora 8. matutina. | Anno Domini M. DC. I. | Viennae Austriae, Typis | Francisci Kolbij, in Bursa Agni”.

⁴⁴ In GYEK, ms. XXXII.6.39: „D [ei] O[ptimi] M[aximi] A[uxilio] / Sub admodum re- / verendo, nobili, nec / non excellenti viro, Domino / Vito Schiesser, artium et philosophiae docto- / re, cathedralis ecclesiae D. Stephani Protomartyris Viennae canon- / co [...] | Ingenui iuvenes, artium / liberalium et Philosophiae / Licentiati. [...] In iisdem artibus ac studiis philoso- / phicis magisterii et doctoratus gradu / insigniti, profiteri incipient. / In aula universitatis superiori die 14. Aprilis, hora 8. matutina. / Anno Domini M. DC. I. / Viennae Austriae, typis / Francisci Kolbij, in Bursa Agni.”

⁴⁵ In GYEK, ms. XXXII.6.40: „Admodum re- | verendo in / Christo et amplissimo Domino, / domino Paulo Schönebmer celeberrimi mona- / sterii ad S. Crucem in Austria abbati dignissimo [...] / theses subsequentes ex philosophiae font- / tibus [...] dedicat.[...] M. Georgius Puecher Graecae linguae professor ibidem ordinarius. / Disputabuntur in aula universitatis superiori / hora VII. matutina, IIII. Maij. / Viennae Austriae, / excudebat Leonhardus Formica, M. DCII.”

⁴⁶ In GYEK, ms. XXXII.6.40: „Carmen. / In solennem actum | insignis, eruditione et omni vir- / tutis genere perpolitus iuvenis Georgii Puecher / ex Tyliach Tyrolensis, cum sub admodum reverendo, nobili, nec non excellenti viro Domino / Vito Schiesser, art[ium] et philosophiae doctore, cathedralis ecclesiae D. Stephani Viennae Ca- / nonico et philosophicae facultatis pro tempore decano spectabili, ultima honoris / laurea in philosophico studio 14. Aprilis, eximij honoris / causa scripserunt. | [...] Viennae Austriae / excudebat Leonhardus Formica in domo in- / clytae Facultatis artium archigymnasij Viennensis. Anno 1601.”

⁴⁷ GYEK, ms. XXXII.6.40, 263.

predikamentumok részletesebben tárgyalt kérdését, amelyeknek általános és partikuláris vonatkozásait összesen négy respondens disputációjában tárgyalták.⁴⁸ Noha a célok és a módszerek nagyon hasonlítottak az Olomoucban látottakhoz, láthatóan a bécsi disputációk felületesebbek voltak.

Kéziratos disputációk a szabályzatok és a gyakorlás tükrében

Némely esetben nyomtatott disputációkat is lemásoltak kéziratos formában, mégpedig feltételezhetjük, hogy gyakorlás céljából, akár egyéni, akár az oktatási intézmény kezdeményezéséből. A kéziratos disputációknak ez a használata akkor lehet például valószínű, ha a kéziratban a disputáció lebonyolításával kapcsolatos szabályokat is megőrzött. A fentiekben már láttuk, hogy az egyetemek és a professzorok olykor kiadtak preskriptív szövegeket az érvelés logikai felépítésével és a szembenálló felek etikus viselkedésével kapcsolatban. A bécsi rektorátus által a disputákról vezetett jegyzőkönyvben is fennmaradtak ilyen szabályok. Ezek akkor lehettek érvényben, amikor a dokumentumot elkezdték vezetni, vagyis 1550 körül. A vitázó felek és az elnök feladatkörein túl a szabályzat azt a tananyagot is előírta, amelyből a vitára bocsájtandó tételeket lehetett kikeresni.⁴⁹ Az egyetemtörténet iránt érdeklődőknek fontosak lehetnek ezek a források, mert máskülönben ismeretlen oktatási gyakorlatok derülnek ki belőlük. A bécsi szabályzatban a grammatikai tételek megvitatására például Philipp Melanchthon tanekönyvét írták elő, a dialektikához pedig Johannes Caesarius (1468–1550) művét, aki Melanchthon levelezőpartnere volt.⁵⁰ Ez a forrás tehát fényt vet arra is, hogy milyen kedvező fogadtatásban részesültek a heterodox szerzők Bécsben, mielőtt még a jezsuiták kiterjeszthették volna a befolyásukat az egyetemre. Ezek a kéziratok azonban inkább a disputációk szervezőihez szóltak, mintsem azokhoz a hallgatókhoz, akik kíváncsiak lettek volna arra, hogyan lehet meggyőzően érvelni. Számukra maguknak a disputáknak az ezekben a kéziratokban található leírása is elégtelen lett volna, hiszen azok adminisztratív célból készültek. Noha több kéz is *nota bene* megjegyzésekkel és egyéb margináliával látta el a kéziratot, ami alapján feltételezhetnénk, hogy egyesek figyelmét megragadták az érvek vagy a tárgyalt témák, ezek az utólagos beszúrások inkább személyi kérdéseket vagy az egyetem történetének egy-egy fontos epizódját érintik, mintsem a disputációk kérdéseit.⁵¹

Az itt bemutatott kutatás során úgy találtam, hogy a protestáns környezetben született források sokkal inkább túlmutatnak a puszta bürokratikus funkción. A hallei Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt például egy érdekes dokumentumot

⁴⁸ GYEK, ms. XXXII.6.30, 554–564.

⁴⁹ BUA, ms. R 71.2, 1v–4r.

⁵⁰ BUA, ms. R 71.2, 3r.

⁵¹ Néhány példa: BUA, ms. R 71.2, 20v, 22r, 31r, 32v, 35v.

őríz, amely sokat elárul a magyarországi lutheránus ortodoxiáról.⁵² A kézirat fő része nem más, mint egy Albert Grawer (1575–1617) által elnökölt disputációsorozat. A brandenburgi Mesekow bei Perlebergben született Grawer Wittenbergben végzett Aegidius Hunnius tanítványaként. Hunnius ajánlásával aztán a magyar főnemes, Horváth Stansith Gergely (1558–1597) szolgálatába szegődött, aki az ágostai irányzat egyik legfőbb támogatója volt a helvét reformáció képviselőivel szemben. Grawer az ő meghívására vállalta el a Horváth által alapított nagyőri iskola vezetését. Amíg a Magyar Királyságban tartózkodott, Grawer több Úrvacsora-tani vitában is részt vett. Horváth halála után a kassai tanács felkérésére az ottani városi iskola rektora lett. Röviddel ezután Eger várát elfoglalták az oszmánok, és ennek hatására 1596-ban Grawer úgy döntött, visszatér Szászországba. Ott is folytatta azonban a helvét irányzattal való polémiát, mégpedig elsősorban krisztológiai kérdésekben, de az antitrinitáriusok elleni hitvitákban is szerepet vállalt. Teológiai doktori címét a jeni egyetemen szerezte meg, ahol sok évig tanított is aztán. Weimari szuperintendensként hunyt el.⁵³

1613-ban Grawer megjelentetett egy *Examen praecipuarum sophisticationum* című értekezést, amely több heterodox teológus, köztük két erdélyi antitrinitárius – Dávid Ferenc és Giorgio Biandrata – nézeteit támadta.⁵⁴ A fenti kéziratban reprodukált disputációk célja is hasonló volt. Eredetileg a *Centuria I. Illustrium quaestionum theologicarum* című nyomtatott könyvben jelentek meg 1614-ben. A könyvet Grawer Conrad Vorstius (1569–1622) leideni remonstráns teológus, Arminius utódja ellen írta, Vorstius ugyanis krisztológiai és trinitológiai kérdésekben vallott nézeteivel az ő szemében a socinianizmus képviselőjévé vált.⁵⁵ Grawer könyve igen terjedelmes disputációkat tartalmaz (20–60 oldal között), amelyek a Szentháromság különböző vonatkozásait tárgyalják. A disputációkat Grawer témájuk szerint csoportosította, és hallgatói olykor ugyanazt a témát kétszer is megvitatták. Isten attribútumairól két alkalommal vitáztak (a respondensek Jakob Brandt és Johannes Krauser voltak), a Szentháromság fogalmáról szintén kétszer (Andreas Pulcius és Heinrich Krauchenberger), Krisztus személyéről

⁵² Halle, Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt (HUL), ms. Ung. 18.

⁵³ Grawer életrajzához lásd Heinrich HEPPE, „Grawer, Albert”, in *Allgemeine Deutsche Biographie: 9. Band* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1879), 617. Az őt is érintő Úrvacsora-vitáról, lásd Marcell SEBŐK, *A Humanist on the Frontier: The Life Story of a Sixteenth-Century Central European Pastor* (London: Routledge, 2022); magyarul Sebők Marcell, *Humanista a határon: A késmárki Sebastian Ambrosius története (1554–1600)* Mikrotörténelem 1. (Budapest: L'Harmattan, 2007).

⁵⁴ Albert GRAWER, *Examen praecipuarum sophisticationum, quibus recentiores Photiniani, [...] complures argumenta, aeternam Christi deitatem et personalem Spiritus Sancti subsistentiam a patre distinctam confirmantia, oppugnant* (Jena: Heinrich Rauchmaul, 1613).

⁵⁵ Albert GRAWER, *Centuria I. Illustrium quaestionum theologicarum de. 1. Deo uno et trino. 2. Christo, in specie. 3. Spiritu Sancto, in specie. 4. Creatione. 5. Bonis et malis angelis. 6. Prima causa et natura mali* (Jena: Heinrich Rauchmaul, 1614). A Vorstius körüli hitvitákról lásd Willem van 't. SPIJKER, „Heidelberger Gutachten in Sachen Vorstius”, in *Späthumanismus und reformierte Konfession: Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*, hrsg. Christoph STROHM, Joseph S. FREEDMAN und Herman J. SELDERHUIS (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006), 207–226.

egyszer (Johannes Leon), Krisztus küldetéséről egyszer (Adam Kochler), a Szentlélekről egyszer (Samuel Gualther), a jó és gonosz angyalok teremtéséről egyszer (Justus Geilfusius), végül pedig a gonosz elsődleges okáról és természetéről kétszer (Heinrich Renner és Samuel Schwanengel). Szerencsére az utolsó disputáció másolatát aláírta és datálta is a másoló, Georgius Michaelides, aki nem ismeretlen a korszak kutatói számára, és akiről még lesz szó. Ennek köszönhetően tudjuk, hogy a másolást 1664. április 3-án fejezte be a lipótszentmiklósi iskolában.⁵⁶ A nyomtatott könyv egészén kívül a kéziratban megtalálunk egy Jenában megvédett, Johannes Musaeus által elnökölt 1640-es disputációt is, amely az isteni akarat tárgyában a jezsuita Luis de Molinát támadta.⁵⁷ A másoló ez utóbbi szöveget 1669. június 8-án írta le Kassán, ahol Grawer évtizedekkel azelőtt a helyi iskolát vezette.⁵⁸

Az eredeti nyomtatványok megjelenési dátumához képest a kézirat nagyon késeinek tűnik. Talán ez a forrás az egyetlen, amely bizonyítja, hogy Grawer távozása után is megmaradt a magyar evangélikusokban az érdeklődés iránta. Disputációi talán azért lehettek hasznosak a lutheránus ortodoxia számára, mert nemcsak a reformátusokkal szemben meríthettek érveket belőle, hanem a közeli Erdélyben meghatározó jelenléttel bíró unitáriusokkal szemben is. Továbbá érdemes megemlíteni, hogy a hátsó kötéstábla belső oldalán huszonnégy regulát találunk, amelyek a vitatkozás helyes lebonyolításáról szólnak.⁵⁹ A szabályzat forrását nem sikerült azonosítanom, így elképzelhető, hogy a kézirat használójának a szűkebb körében vagy iskolájában készült. Néhány előírás az érvelést általános szinten szabályozza – vagyis meghatározza az érvek logikai érvényességének kritériumait, köztük például azt, hogy rendkívüli dologból nem lehet az általánosra következtetni,⁶⁰ vagy pedig a vitatkozás erkölcsi vonatkozásaival foglalkozik, elutasítva például az *ad hominem* érvelést.⁶¹ Más szabályok már konkrétan

⁵⁶ HUL, ms. Ung. 18, 118r: „Soli Deo Gloria! Finitum scribendo per me Georgium Michaelidem [Cassai] Zdanensem Anno 1664. die 3. Aprilis in schola Nicopolitana” (Egyedül Istené a dicsőség. A leírást befejeztem én, a [felső]zsadányi Mihály fia György 1665. április 3-án a lipótszentmiklósi iskolában).

⁵⁷ Grawer disputációját több üres levél választja el ettől. HUL, ms. Ung. 18, 128r–132v: „Cum Deo! Excerpta quaedam ex Disputatione de voluntate Dei antecedente et consequente Molinaeo opposita, Autore Johanne Musaeo S. S. Theologiae D. et in Acad. Jenensi professore publico” (Istennél! Néhány kivonat egy disputációból Isten megelőző és segítő kegyelméről Molina ellen, amelyet Johannes Musaeus, a szent teológia doktora és a jeni egyetem nyilvános professzora írt). A másolat alapjául szolgáló nyomtatvány: Johannes MUSAEUS (*praeses*) et Zacharias ALBERTUS (*respondens*), *Disputatio philosophica de voluntate Dei antecedente et consequente, reformatorum quorundam accusationibus opposita* (Jena: Blasius Lobenstein, 1640).

⁵⁸ HUL, ms. Ung. 18, 132v: „Deo sint gratiae! Cassoviae Anno 1669. 8 Junii” (Istennek legyen hála. Kassán 1669. június 8-án).

⁵⁹ HUL, ms. Ung. 18, 133r: „De modo argumentandi. / Modus refutandi in genere continetur his regulis” (Az érvelés módjáról. Ezek a szabályok a cáfolás általában vett módját foglalják magukba).

⁶⁰ HUL, ms. Ung. 18, 133r: „Inconsequens est argumentationis genus ab extraordinario ad ordinarium” (Az a fajta érv, amely a rendkívüliből következtet a rendszerintire, következtetlen).

⁶¹ HUL, ms. Ung. 18, 133r: „A persona ad rem et doctrinam N[on] V[ale]t argumentatio” (Az az érvelés, amely a személyből következtet a tárgyra vagy a tanításra, érvénytelen).

a hitvitákra vonatkoznak, így például az, amelyik a Szentírás elsőbbségét posztulálja más tekintélyforrásokkal szemben,⁶² míg mások az egyházakban végzett gyakorlatokra való hivatkozás érvényességét tárgyalják,⁶³ vagy éppen a szó szerinti és a figuratív értelmezés érvényességét exegetikai kérdésekben.⁶⁴ A disputációknak a közvetlen hasznosságán és a hitvitáknak szolgáltatott érvkészletén túl ez a szabályzat azt sugallja, hogy a kassai evangélikus iskolában ez a kézirat a disputációk belső szabályozását és gyakorlását is szolgálta.

A kézirat és Kassa városa közötti kapcsolat magyarázza, hogy a dokumentum miért éppen Georg Michaelides, vagyis ismertebb nevén Kassai György Mihály (Georg Michaelis Cassai, 1640–1725) gyűjteményében maradt fenn. A magyarországi származású Kassai wittenbergi professzorként működött. A felső-magyarországi iskolák tananyaga iránti érdeklődés abból fakad, hogy számos más iskola látogatásán kívül maga is Kassán és Eperjesen végzett. 1672-ben iratkozott be a boroszlói (wrocławi) egyetemre, majd 1675-ben a wittenbergire. A gyászévttizeddel megkezdődő protestánsüldözések miatt úgy döntött, hogy nem tér vissza hazájába. Wittenbergben maradt, ahol a filozófia tanára lett. 1724-ben ösztöndíjat alapított a Wittenbergben tanuló magyarországi hallgatók megsegítésére, és végrendeletében könyvtárát kézírataival együtt a Hungarus diákokra hagyta. Így került a gyűjtemény mai helyére, a halle-wittenbergi egyetem könyvtárába.⁶⁵

Kassai gyűjteményében a fentiekén kívül még tartalmaz egy olyan kéziratot is, amelyben 1702-ben általa elnökölt dialektikai disputációkat találunk. Érdekes módon

⁶² HUL, ms. Ung. 18, 133r: „A conciliorum aut patrum autoritate argumentari contra Scripturam, adeoque ad stabiliendum aliquem errorem est inconsequens” (Ha valaki a Szentírás ellen a zsinatok és az atyák tekintélyére hivatkozva érvel, az érvénytelen, különösen, ha valamely tévedést véd ezzel).

⁶³ HUL, ms. Ung. 18, 133r: „E diuturna hujus vel illius Ecclesiae praxi male concluditur praxis Ecclesiae simpliciter” (Nem helyes valamely egyháznak a nagy múltú hagyományából következtetni az egyház általában vett gyakorlatára).

⁶⁴ HUL, ms. Ung. 18, 133r: „Ex figurato male concluditur proprium, seu ab allegoria et hyperbolica loquendi formula ad proprium N[on] V[alide] C[oncluditur]” (Nem érvényes az az érvelés, amely a képes beszédéről, az allegóriából vagy a túlzó megfogalmazásból következtet a tulajdonképpeni értelemre).

⁶⁵ József FITZ, „Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek”, in *Aus den Forschungsarbeiten der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin: Dem Andenken Robert Graggers gewidmet*, (Berlin: De Gruyter, 1927), 122–145; BUCSAY Mihály, *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban: Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale* (Budapest: Ranschburg Gusztáv, 1941); Miklós PÁLFY, *Bibliographische Seltenheiten der Hallenser Ungarischen Bibliothek* (Halle: Niemeyer, 1967); G. KLEMENT Ildikó, „Külföldön tanuló magyarországi diákok olvasmányai a 18. század első felében: A wittenbergi Magyar Könyvtár 1755-ből származó katalógusának elemzése”, *Magyar Könyvszemle* 101 (1985): 210–224; Ildikó GÁBOR, „Die Bibliothek der in Wittenberg studierenden Ungarn in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts”, *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 10 (1986): 442–447. A wittenbergi magyar könyvtár nyomtatott könyveinek katalógusát 1755-ben írták le. Modern kiadása: Ildikó GÁBOR und Silke TROJAHN, hrsg., *Bibliotheca Nationis Hungariae: Die Ungarische Nationalbibliothek in der Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle: Der Katalog aus dem Jahr 1755* (Hildesheim: Olms, 2005). A könyvtár kézíratainak modern katalógusa: Miklós PÁLFY, *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek* (Halle: Niemeyer, 1965).

egyesekhez imprimatúraadatokat is feljegyzett, míg másoknál hiába keresünk ilyen részleteket, így elképzelhető, hogy ez utóbbiak publikálatlanok maradtak.⁶⁶ A kéziratban valószínűleg tehát olyan disputációk találhatóak, amelyeket vagy a nyomdász vagy az őket engedélyező egyetemi vezetés részére tisztáztak le. Olykor a respondens és a pontos dátum helye üresen maradt, noha az engedélyezésért felelős előljáró aláírta a beleegyezését. Ez az illető Georg Friedrich Schröer (1663–1739) volt, aki 1694-től a logika és a metafizika professzoraként dolgozott Wittenbergben. 1710-ben aztán a teológia doktora lett, és 1712-től rendes tanárként tanította a hittudományt.⁶⁷ Schröer a kézirat szerint olyan logikai problémák megvitatásához adta az engedélyét, amelyek kulcszerepet játszottak egy teológiai probléma megítélésében is. A polémia a terminizmus kérdése körül zajlott: a terminizmus olyan, a pietistáknak tulajdonított álláspont volt, amely szerint Isten minden egyén számára határidőt írt elő a bűnbánatra és a kegyelem elfogadására. Ebben az időben ennek a tanításnak a híveit, köztük a pietizmus atyjaként emlegetett Philipp Jakob Spener (1635–1705) és Johann Georg Böse (1662–1700) sorai esperest, akiknek a neve Kassai kéziratában is megjelenik, éles hangon támadták a wittenbergi teológusok, akik azt az ortodox lutheránus nézetet képviselték, amely szerint a kegyelem mindenki számára halála pillanatáig elérhető. Az egyetem részéről Böse nézeteire Johann Georg Neumann (1661–1709) válaszolt, aki ellen a terminizmust Spener veje, a lipcsei Adam Rechenberg (1642–1721) vette védelmébe.⁶⁸ Álláspontját a kézirat így foglalja össze: „mediam quasi ingressus viam, tantum totaliter induratis terminum peremptorium esse positum perhibebat”,⁶⁹ vagyis az időhatár nem vonatkozik

⁶⁶ Nem sikerült megtalálnom ezeknek a disputációknak a nyomtatott változatát – a VD18 adatbázisán kívül a hallei Universitäts- und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt katalógusát néztem, valamint a már említett nyomtatott katalógust: GÁBOR und TROJAHN, *Bibliotheca Nationis Hungariae*. Ezek a disputációk talán sosem jutottak el a nyomdába.

⁶⁷ HUL, ms. Ung. 8, 158r: „I[n] N[omine] I[esu?] Problema prius dialecticum: Utrum contradictio celeberrimis duum viris imputata, aliquid in recessu habeat, nec ne? Quod, rectore magnificentissimo, serenissimo principe, ac domino D[omino] Friderico Augusto, principe regio, elect. Sax. herede, etc. etc. etc., praeses M. Georgius Michaelis Cassai, Hung. et respondens [left blank] publice, candide, iudicantium disquisitioni subiciunt, Die XXVII. Septembris. Anno Christi MDCCII. Academiae secundum [sic] Jubilaeo, In auditorio minori, horis antemeridianis usitatis. Wittenb. Literis Martini Schultz. Acad. Typ. [a different hand:] Legit G. F. Schroer, P. P. [per procurationem?]” (Jézus nevében. Első dialektikai probléma: vajon a két igen kiváló férfúnak tulajdonított ellentmondás mögött lappang-e még valami, vagy sem? Nyilvánosan és a legjobb szándékkal benyújtotta a bizottság elé a rector magnificus, a fenséges herceg úr, Frigyes Ágost királyi herceg, a szászországi választó védnöksége alatt az elnök, a magyarországi Kassai György Mihály mester és a respondens [kitöltetlen]. 1702. szeptember 27-én, az akadémia második jubileumi évében. A kisebbik előadásban, a szokásos reggeli órákban. Wittenbergben, Martin Schultz, az egyetemi nyomdász betűivel. Lektorálta G. F. Schoer). A beleegyezését adó professzorról lásd Paul TSCHACKERT, „Schröer, Georg Friedrich”, in *Allgemeine Deutsche Biographie*: 32. Band (Leipzig: Duncker & Humblot, 1891), 551.

⁶⁸ Andreas GÖSSNER, *Der terministische Streit: Vorgeschichte, Verlauf und Bedeutung eines theologischen Konflikts an der Wende vom 17. zum 18. Jahrhundert* (Tübingen: Mohr Siebeck, 2011).

⁶⁹ HUL, ms. Ung. 8, 159r. (A közélet választotta, amennyiben feltételezte, hogy az időhatár csak azokra vonatkozik, akiknek teljesen megkeményedett a szívük.)

mindenkire. Ahogy az első disputáció is elmagyarázza, ha két kijelentés közül az első egyetemes módon állítja, amelyet a második partikuláris szinten tagad, akkor a két állítás „*oppositio contradictoria*”-t alkot.⁷⁰ Mivel Rechenberg álláspontja emberek bizonyos csoportját kivételesnek nevezi meg a kegyelem végessége szempontjából, ennek a logikai fogalomnak a vizsgálata hozzájárulhat a kérdés megértéséhez. A lemásolt disputációsorozatban pontosan ez történik.

Kassai miscellaneája egy *Dissertationum theologicarum volumen I* és ... *volumen II* című résszel ér véget.⁷¹ Ez nem más, mint nyomtatott teológiai disputációk listája, amelyek 1595 és 1713 között keletkeztek – de a legtöbb 1630 utáni. A legtöbb tételnél a *praeses* és a *respondens* neve, a védés éve és a disputa helye szerepel. A legtöbb disputáló magyarországi – magyar, szlovák és német – volt. A felsoroltak közül számos disputációra külföldön került sor – Wittenberg, Halle, Rostock, Lipcse, Jena, Greifswald, Leiden és Gdańsk egyetemén és akadémiáin –, míg számos más disputát a Magyar Király protestáns iskoláiban, illetve néhány esetben Erdélyben tartottak meg. A helyszínek között Lőcse, Kassa, Eperjes, Besztercebánya, Selmecebánya, Trencsén, Bártfa, Breznóbánya és Nagyvárad iskoláit találjuk meg. A disputációk szövegeit vagy helyben, vagy egy közeli város nyomdájában adták ki, például Kassán, Lőcsén vagy Bártfán. Ezek a kisnyomtatványok nyilván azért szerepelnek a listán, mert vagy magyarországi diákok juttattak belőlük Wittenbergbe, ahol Kassai gyűjteményébe kerültek, vagy az elnöklő tanárok küldték őket Kassainak. A jövőben érdemes lenne ebből a szempontból is megvizsgálni Kassai fennmaradt levelezését. A lista két részének címéből az következik, hogy ezeket a disputációkat Kassai két kolligátumba gyűjtötte. Az első 44, a második 36 disputát tartalmazott. Egyetlen kivétellel mindegyiket megtaláljuk a wittenbergi Hungarus diákok könyvtárának 1755-ös katalógusában, ahol egyébként a teológiai témájú téziszfüzeteken kívül minden tudományterületről találunk disputációkat. A kéziratos katalógusban a disputációk néhány csoportba tömörülve bukkannak fel, ám van néhány szabálytalanság is a sorrendjükben és elhelyezkedésükben, amiből arra következtethetünk, hogy Kassai kolligátumait később szétzedték, vagy – ami talán kevésbé valószínű – voltak más példányok is. Ma a legtöbb, a wittenbergi magyar könyvtár részeként feltüntetett példány hiányzik a hallei egyetemi könyvtár gyűjteményéből (lásd 4. táblázat).

⁷⁰ HUL, ms. Ung. 8, 159r: „Iam pugna enunciationum quarum una universaliter affirmat, quod altera particulariter negat, apud logicos oppositio contradictoria appellatur” (Az olyan állítások ütköztetését, amelyek közül az első egyetemesen állít valamit, amit a második partikuláris szinten tagad, *oppositio contradictoria*nak hívják a logika szakértői).

⁷¹ HUL, ms. Ung. 8, 223r–v.

4. táblázat. A Magyar Királyságban és Erdélyben tartott disputációk
Kassai gyűjteményéből, HUL, ms. Ung. 8.

A disputáció címe vagy leírása a kéziratban	A disputáció helye	A nyomtatvány RMNY- száma	A Bibliotheca Nationis Hungariae ⁷² jelzete
„De theologiae principio S. Scriptura S. praeside Casparo Schön. Resp. Georgio Buchholtz Schemnitz 1668” (fol. 223r, vol. I, no. 5)	Selmecbánya	3462	–
„De unitate sensus litteralis cujuscuq[ue] dicti S[a]crae S[cripturae] praes. Joanne Fabricio Brisnob. Rectore. Resp. Nicolao Zavodsky 1667” (fol. 223r, vol. I, no. 10)	Breznóbánya	3354	667
„De Deo, eiusque attributis. Praes. Casparo Schön. Resp. Andrea Lipko. Schemnitzii 1670” (fol. 223r, vol. I, no. 12)	Selmecbánya	3680	739, 941
„De Sacro Sancta Trinitate. Praes. eodem. [Casparo Schön] Resp. Joh. Stromppf. Schemnitz 1670” (fol. 223r, vol. I, no. 13)	Selmecbánya	3681	740
„De mysterio S. S. Trinitatis. Praes. Joanne Swartz [sic!]. Resp. Studiosis Th[eologiae]. Leutsch. 1672” (fol. 223r, vol. I, no. 14)	Lőcse	3843	741
„De creatione. Praes. Jo. Heintzelio. Resp. Joh. [recte: Matthaео] Kephallide. Novisol. 1665” (fol. 223r, vol. I, no. 18)	Besztercebánya	3260	744
„De creatione, angelis et imagine Dei, atque provid[entia]. Praes. Joanne Simonide. Resp. studiosis Th[eologiae]. Brisnob. 1670” (fol. 223r, vol. I, no. 21.)	Breznóbánya	3664	746
„De lege Dei. Praes. Joan. Hniliceno. Resp. Stephano Kövitzky. Solnae 1663” (fol. 223r, vol. I, no. 23)	Zsolna	3133	748
„Collegium catechiticum de Evangelio, Symb[olo] Apost[olico] et Deo triuno. Praes. Joan. Simonide. Resp. Joanne Schnitzelio. Briz. 1669” (fol. 223r, vol. I, no. 24)	Breznóbánya	3569	816
„De peccato in genere et in specie. Praes. Joh. Swartz. Resp. Joanne [recte: Stephano] Goebelio. Bartphae 1671” (fol. 223r, vol. I, no. 26)	Bártfa	3701	749
„De natura peccati orig[inalis]. Praes. Samuele Pomario. Eperjess. 1669” (fol. 223r, vol. I, no. 28)	Eperjes	possibly 3517, 3518, 3519, or 3520 ⁷³	possibly 654, 655, or 656

⁷² GÁBOR und TROJAHN, *Bibliotheca Nationis Hungariae*.

⁷³ A bizonytalanságnak az az oka, hogy Pomarius 1668-tól kezdve ugyanerről a témáról egész sorozatnyi disputációt elnökölt (csak ehhez az évhez lásd RMNy 3411, 3412, 3413, 3414). 1669-ben aztán a sorozatot egy kötetben újra kiadták (RMNy 3520).

A disputáció címe vagy leírása a kéziratban	A disputáció helye	A nyomtatvány RMNY-száma	A Bibliotheca Nationis Hungariae ⁷² jelzete
„De duabus in Christo naturis earundem unione personali et communic[atione] idiomat[um]. Abrahami Christiani Rect. Bartph. 1609” (fol. 223r, vol. I, no. 32)	Bártfa	975	752
„De universali Christi passione et satisfact[i]one. Matthiae [recte: Eliae] Kreuchel Rect. Schemnitz. 1663” (fol. 223r, vol. I, no. 39)	Selmecebánya	3094	755
„De passione Christi. Joannis Kircheri p. t. Bannensis Rect. 1637” (fol. 223r, vol. I, no. 40) ⁷⁴	Bán (Bánovce nad Bebravou)	1704	129
„De Salvatoris nostri gloriosa resurrectione. Praes. Daniele Remenio. R. Melchior Raphanide. Trenchinii. 1638 (fragment[um])” (fol. 223r, vol. I, no. 41)	Trencsén	1753	756
„De triumphali Christi ascensione in coelum. Praes. Daniele Remenio, R. Martino Mihulec Trenchinii 1630 [recte: 1640]” (fol. 223r, vol. I, no. 42)	Trencsén	1859	757
„De omnipraesentia carnis Christi in persona τοῦ λόγου. Praes. Andreas Chorvath. R. Georgius Melochowsky Cassov. 1650” (fol. 223v, vol. I, no. 43)	Kassa	2306	758
„De majestate omnipraesentiae Christo homini communicata. Praes. Joh. Heinzelio. R. Michael Paulovitz. Neosolii 1666” (fol. 223v, vol. I, no. 44)	Besztercebánya	3293	759
„De natura fidei iustificata. Praes. Joan. Heinzelius. R. Joan. Murgasch. Neosol. 1667” (fol. 223v, vol. II, no. 12)	Besztercebánya	3358	804
„De justificatione Matthiae Fabri Jesuita, opposita refutationi Joannis Graczae Rect. Neosol. 1649” (fol. 223v, vol. II, no. 14)	Besztercebánya	2290	805
„De fide, spe et charitate divina. Praes. Isaacus Zabanius. Resp. Georgius Chorvat. Eper. 1668” (fol. 223v, vol. II, no. 15)	Eperjes	3435	664
„De perseverantia sanctorum secunda. Praes. Michael Toufaeus. Resp. Stephanus Szekelyhidi. Varad. 1651 [recte: 1650?]” (fol. 223v, vol. II, no. 16)	Nagyvárad	2356	806
„De perseverantia electorum intercisa per peccata lethalia. Praes. Andreas Horvath. R. Melcheor [sic] Gurini. [Bártfa, 1650]” (fol. 223v, vol. II, no. 17)	Kassa	2307	807

⁷⁴ Ez a tétel kivételesen prédikáció.

A disputáció címe vagy leírása a kéziratban	A disputáció helye	A nyomtatvány RMNY-száma	A Bibliotheca Nationis Hungariae ⁷² jelzete
„De vocatione ministrorum Ec[clesi]ae. Praes. Matthias Stürzerus. R. Michael Paulovitz. Neosol. 1668” (fol. 223v, vol. II, no. 25)	Besztercebánya	3458	814
„Studium catecheticum, de Evangelio, Symbolo Apost[olico] et Deo Triuno. Praes. Joannes Simonides. R. Joan. Snitzellius. Briznae 1669” (fol. 223v, vol. II, no. 35) [Duplum: see vol. I, no. 24]	Breznóbánya	3569	816
„Studium catecheticum biblicum, logicum. Praes. Joan. Simonides. R. Studiosi. Briznae 1669” (fol. 223v, vol. II, no. 36)	Breznóbánya	3568	817

Vajon miért gyűjthette Kassai ezeket a disputációkat? Minden bizonnyal azoknak a traumatikus eseményeknek a hatására, amelyek először elüldözték Magyarországról, kialakult benne is egy érdeklődés a hazai protestantizmus és evangélikus iskolák története iránt. Az is lehet, hogy olyan forrásgyűjteményt akart összeállítani, amely a Wittenbergbe látogató magyarországi diákok számára hasznos lehetett. Noha Kassai mint gyűjtő eljárása nem mindenben tűnik módszeresnek, a Tofeus Mihályhoz (1624–1684) kapcsolódó disputációkat végignézve feltárulhat előttünk igazi ambíciója. Eredetileg a református Tofeus 1650-ben Nagyváradon a szentek állhatatossága (*perseverantia*) témájában bocsátott ki egy disputációt az arminianusok ellen. Viszont nem a remonstránsok – vagyis a reformátusok saját disszidensei – körében váltotta ki a legnagyobb ellenkezést. Helyettük az evangélikus Horváth András vezetett a kassai iskolában disputációt, hogy megcáfolja Tofeusnak a kiválasztással (*electio*) és a kegyelemmel kapcsolatos téziseit. Tofeus egy második váradi disputációban adta elő viszontválaszát. Noha ennek a sorozatnak az első dokumentuma Tofeustól hiányzik Kassai gyűjteményéből, a wittenbergi tanár a Tofeus második disputájára született evangélikus viszontválaszt beszerezte.⁷⁵ A két kolligátum összeállításával Kassai valószínűleg átfogó képet akart nyújtani az öt megelőző száz–százhusz év Magyarországon folytatott hitvitáiról. Ugyanakkor el kell ismerni, hogy gyűjteménye erősen hiányos Gracza János esetében, akinek a hit általi megigazulásról tartott disputációja csak egyetlen epizódja

⁷⁵ TOUFAEUS Mihály (*praeses*) és BETSKEHÁZI István (*respondens*), *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum* (Várad: Ábrahám Szenci Kertész, 1650) – RMNy 2355, Kassai listájából hiányzik –; TOUFAEUS Mihály (*praeses*) és SZÉKELYHIDI István (*respondens*), *Disputatio theologica de perseverantia sanctorum secunda*. Várad: Ábrahám Szenci Kertész, 1650 – RMNy 2356 –; Horváth András (*praeses*) és Melcheor GURINUS (*respondens*), *Pia et placida dissertatio de perseverantia electorum intermiscia per peccata lethalia* (Bártfa: Jakab Klöss, 1650) – RMNy 2307.

a jezsuita Matthias Faber és a protestánsok között számos témában zajló vitasorozatnak. Kassai a sok kiadvány közül csak egyhez jutott hozzá.⁷⁶

Kassai gyűjteménye egy olyan folyamatos és intenzív kommunikációs folyamat eredménye, amely Wittenberg mint oktatási központ és távoli hazájának középfokú oktatási intézményei között zajlott. A Wittenbergbe érkező hallgatók biztosan vittek magukkal hazai disputákat, és természetesen hazatérésükkor is volt náluk példány az egyetemen megvédett disputációikból, hogy igazolhassák tanulmányi eredményeiket. Ezek a rövid nyomtatványok nem csupán egy iskolai feladat termékei. Ellenkezőleg: gyakran kapcsolódtak a kontroverzeteológia valamely fontos kérdéséhez, és mivel konkurens felekezetek ellen publikált röpiratoknak szánták őket, gyakran aktuális hitvitákhoz szóltak hozzá. Wittenbergbe való közvetítésük hozzájárulhatott a tudás- és tapasztalatcseréhez.

Tudáscsere a nyomtatványok és a kéziratok között

A disputációk révén történő tudástranszfer gyakran médiumváltással járt együtt, amely kétirányú lehetett: az információ vándorolhatott kéziratból nyomtatott disputációba és nyomtatott disputációból kéziratba, például előadásjegyzetbe.

Az alábbi gondolatmenet három, a magyar kutatás számára jól ismert természet-filozófiai disputációhoz kapcsolódik, amelyet Adrianus Pauli (1548–1611) elnökletével védett meg két magyar diák Gdańsk protestáns iskolájában. Az első közülük Szepsi Csombor Márton (1595–1622 k.) volt, az *Europica varietas* (1620) című, első magyar nyelvű útleírás szerzője, amely Lengyelországon, Cseh- és Morvaországon, Szilézián, Poroszországon, Dánián, a Németalföldön, Anglián, Franciaországon és a Német-római Császárságon keresztül vezető útját beszélte el.⁷⁷ 1617-ben Gdańskban fémekről disputált, amelynek eredménye olyan nyomtatott téziszfüzet lett, amelyben helyet kaptak a magyarországi bányákhoz kapcsolódó saját megfigyelései és ismeretei is. Ezek között számos bányászattal kapcsolatos hiedelmet találunk, például a bányászok által

⁷⁶ GRACZA János. *Vindiciae sanae et catholicae doctrinae dissertatio VI. et VII., in quibus sententia catholicorum circa materiam de ecclesiae [...] vindicatur* (Lőcse: Lorenz Brewer, 1649) – RMNy 2267 –; Matthias FABER, *Vindex vindiciarum acatholicae doctrinae circa materiam de iustificatione* (Nagyszombat: Philipp Jakob Mayr, 1649) – RMNy 2279 –; GRACZA János, *Vindiciae sanae et catholicae doctrinae circa materiam sanctissimae iustificationis ab absurdis seu deductionibus non tolerandis* (Trencsény: Laurentius Benjamin ab Hage, 1649) – RMNy 2290 –; Horváth András, *Disquisitio, qua Romanam Hildebrandinam ecclesiam, cui caput infallibile posterioribus ecclesiae Novi Testamenti seculis est enatum et fabricatum, ab antiqua Romana ecclesia in multis degenerasse* (Trencsény: Laurentius Benjamin ab Hage, 1649) – RMNy 2291. Ennek a polémiának az utolsó fennmaradt darabja részben a kálvinisták ellen szólt, de a jezsuitaellenes elköteleződés is még jelen volt benne: HORVÁTH András, *Responsum responsioni Patakianae oppositum* (Trencsény: Laurentius Benjamin ab Hage, 1652) – RMNy 2440.

⁷⁷ Kritikai kiadásának bevezető tanulmánya ma is jól használható: SZEPSI CSOMBOR Márton, *Szepsi Csombor Márton összes művei*, szerk. Kovács Sándor Iván és Kulcsár Péter, Régi Magyar Próza Emlékek 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1968), 7–112.

állítólag a föld alatti járatokban látott kísértetekről és egyéb természetfeletti lényekről.⁷⁸ A másik disputáló diák az erdélyi Besztercéről származó Simoni Pál volt (?–1619 u.), aki 1617 és 1619 között tanult Gdańskban. Két disputációja is fennmaradt, az egyiket meteorológiából, a másikat a források és folyók témájában védte meg.⁷⁹ Noha ezekre akkor került sor, amikor Szepesi Csombor már elhagyta Gdańskot, kiderül belőlük, milyen élénk levelezés folyhatott Simoni és honfitársa között: a forrásokról származó gondolatmenetébe bekerült egy hivatkozás Szepesi Csombor beszámolójára, aki hazatérve arról tudósította őt, hogy Szikszó városkapujánál, amelynek földjét több, oszmánok ellen vívott véres csata áztatta, egy forrás vize csodálatosképpen vörössé változott 1618. december 27-én.⁸⁰ A disputálóknak a természetfölötti eseményekkel kapcsolatos meglátásaik nem csupán természetfilozófiai érdeklődésük történelmi-politikai vonatkozásait jelzik, hanem azt is bizonyítják, hogy aktív információcsere zajlott külföldi iskoláik és hazájuk között, és mindketten aktorai is voltak ennek a cserének.⁸¹

⁷⁸ Adrianus PAULI (*praeses*) et Márton SZEPSI CSOMBOR (*respondens*), *Disputatio physica de metallis quam [...] sub praesidio [...] Adriani Pauli [...] publico disquirentium examini ac placidae ventilationi committit [...] Martinus Czombor Szepesino-Ungarus ad diem 29. Aprilis [...]* (Gdańsk: Andreas Hünefeldt, 1617). Magyar fordítása: KOVÁCS Sándor Iván és KULCSÁR Péter, „Szepesi Csombor Márton ismeretlen értekezése a fémekről (*Disputatio physica de metallis... Dantisci 1617*)”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 12 (1972): 121–137.

⁷⁹ Adrianus PAULI (*praeses*) et Pál SIMONI (*respondens*), *Σὺν Θεῷ Meteorologia generalis quam sub praesidio [...] Adriani Pauli [...] defendet Paulus Simonius Bistriciensis Transylvanus ad diem 16. Decemb[ris] [...]* (Gdańsk: Andreas Hünefeldt, 1617); Adrianus PAULI (*praeses*) et Pál SIMONI (*respondens*), *Disputatio philosophica de origine fontium et fluminum quam [...] sub praesidio [...] Adriani Pauli [...] proponit Paulus Simonius Bistriciensis Transylvanus ad diem 8. Junii [...]* (Gdańsk: Andreas Hünefeldt, 1619).

⁸⁰ PAULI et SIMONI, *Disputatio philosophica*, B4v: „An ex causis naturalibus fontes interdum sanguinem profundere possint? Occasionem huic quaest[ion]i dederunt literae diversissimae: hominum, partim literatorum, partim etiam aliorum ἄξιπίστων, ex *Ungaria* non ita pridem huc Dantiscum missae, in quibus scribitur, *Anno superiori 1618, 27 Decemb[ris]* (quo die desiit ibidem apparere terribilis et portentosa ille *Cometa*) ante portam Civitatis *Szikso*, fontem, qui antea semper clara et limpida aqua fluxerat, *merum et probatum sanguinem* (verba sunt *rektoris scholae Cassoviensis Dn. Martini Czombor*, olim gymnasii huius alumni et studiosi solertissimi) *profudisse, ad quem visendum maxima non tantum Ungarorum, sed et Turcarum, Sclavorum, Croatorum, Valachorum, Austriacorum etc. multitudo confluit, qui omnes et singuli huius tam portentosi spectaculi testes oculati fuerunt.*” (kiemelések az eredetiben) (Lehetséges, hogy a forrásokból néha természetes módon vér fakad? Ez a kérdés azon levelek kapcsán merül fel, amelyeket nemrégiben Magyarországról küldtek Gdańskba tudós férfiak és más megbízható emberek. Beszámolnak arról, hogy az előző évben, 1618. december 27-én, azon a napon, amikor ama szörnyű és rettenetes üstökös eltűnt, a Szikszó város kapuja előtt található forrásból, amelyből korábban mindig tiszta és csillogó víz fakadt, valódi és igaznak bizonyult vér ömlött – ezek Szepesi Csombor Márton mester, a kassai iskola rektorának, egykori tanulójának és legtehetségesebb diákjának szavai –, és nemcsak reneteg magyar, hanem török, szláv, horvát, román, osztrák stb. ember is összegyűlt, hogy megcsodálja ezt a jelenséget, és mindannyian szemtanúi lettek ennek a szörnyű látványnak.)

⁸¹ Simon Pál is hozzájárult a disputációhoz egy adattal, amikor is a meteorológiai jelenségek erdélyi gyakoriságát a magas hegyekkel és a kigőzölgésekben gazdag talajjal magyarázta. PAULI et SIMONI, *Σὺν Θεῷ Meteorologia generalis*, C2v: „Cur in Transylvania tam frequenter appareant omnis generis meteora?” (Miért olyan gyakoriak mindenféle meteorok Erdélyben?)

Disputációik révén részt vettek a tudományos megfigyelések terjesztésében, de nyomtatott tézisfüzeteiket is használták információforrásként, ahogyan azt egy érdekes, az eperjesi evangélikus líceumból származó kézirat alapján gyaníthatjuk. Eperjes volt egyébként az utolsó magyarországi állomása Szepsi Csombor útjának, mielőtt elindult volna külföldi peregrinációjára. Az említett kézirat nem más, mint fizikai jegyzet, amelyet az eperjesi tanár, Samuel Dürner (1614–1652) diktált, a tanított anyag fő forrása pedig a wittenbergi Johann Sperling (1603–1658) rövid, de nagy hatású tankönyve, a *Synopsis physica* volt. Daniel Sennert (1572–1637) közvetlen utódként és szellemi örökségének folytatójaként Sperling arra törekedett, hogy összeegyeztesse az arisztotelészi fizikát az atomizmussal és az úgynevezett kémiai princípiumok (só, kén, higany) elméletével. Ez a szinkretizmus Dürner kéziratában is tetten érhető. Az eperjesi tanár még Sperling pedagógiai módszertanát és szerkezetét is imitálja, amikor minden fizikai témához először definíciókat és felosztásokat (divíziókat) kínál, majd kérdéseket fogalmaz meg, demonstrálva, hogyan lehet a természetfilozófia tanításait teológiai problémákra alkalmazni.⁸²

Dürner néha eltért ettől az elsődleges forrástól, és más műveket is felhasznált. A fémekkel foglalkozva például olyan etimológiai fejtegetésekbe bocsátkozott, amelyeket Gdańskban is tanítottak. Miután tisztázta a kémiai alapelvek segítségével a fémek keletkezését, a *metalla* szó két lehetséges eredetét vázolta: az egyik etimológia a szót az ógörög *μεταλλᾶν*, 'kutatni' jelentésű igével hozza összefüggésbe, a másik pedig az idősebb Plinius nyomán azt állítja, hogy a szó az (*ἄλλα*) *μετ' ἄλλα* 'egyik a másik mellett' jelentésű kifejezésből ered, mivel egy adott fémérc erének közvetlen közelében gyakran megtalálni egy másik fémérc erét is, így például a réz mellett gyakran felbukkan ólom is. A kétfajta etimológia egyik lehetséges forrása a nagy gdański oktató, Bartholomaeus Keckermann (1572 k. – 1609) *Systema physicum* (1612) című könyve, a szóválasztás és a két lehetséges etimológia sorrendje alapján azonban valamivel valószínűbb, hogy a közvetlen forrás Szepsi Csombor fémekről szóló disputációja volt. Természetesen Szepsi Csombor és tanára, Adrianus Pauli is Keckermannnt követték, ám az is gyanús, hogy eddig csak a fémeknél találtam ilyen egyértelmű gdański hatást az eperjesi kéziratban, a Keckermann által összegyűjtött információk ilyen feltűnő használatára máshol nem láttam példát. Sajnos a szöveges hasonlóság Szepsi Csombor disputációjával nem perdöntő mértékű, így ezt a feltételezést még további bizonyítékokkal kellene megerősíteni. Mivel a történelmi Magyarország területéről nem ismert példánya Szepsi Csombor értekezésének, ha kiderül, hogy valóban ezt a disputát használta Dürner, akkor ez lehet az első bizonyíték arra nézve, hogy néhány példányt hazahozott a tézisfüzetéből (lásd 5. táblázat).

⁸² Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára (DRKN), ms. R 302. A kézitról lásd Gábor FÖRKÖLI, „From Chemical Atomism to Lutheran Orthodoxy: The Journey of Johann Sperling's Physics from Wittenberg to the Peripheries”, *Galilaeana* 20, 2. sz. (2023): 113–140. A Sennert-féle atomelméletéről, valamint az arisztotelészi anyagelmélettel és a kémiai (alkímiai) princípiumokkal való összeegyeztetéséről lásd Antonio CLERICUZIO, *Elements, Principles and Corpuscles: A Study of Atomism and Chemistry in the Seventeenth Century* (Dordrecht: Springer, 2000).

5. táblázat. A *metalla* szó etimológiája Keckermann, Szepsi Csombor Márton és Samuel Dürner szövegeiben

Keckermann, <i>Systema physicum</i>	Szepsi Csombor Márton disputációja	Samuel Dürner fizikája
<p>Metalla dicta sunt secundum quosdam, quod post alia commoda humano generi subministrantur a communi matre, videlicet terra, ita ut praepositio μετὰ significet <i>post</i>. Et hac quidem etymologia vehementer comprobatur methodus nostra, quae etiam post alia, nempe post animalia et plantas tractat de metallis. Plinius lib. 33. cap. 6. putat metalla dicta esse quasi ἄλλα μετ' ἄλλα, <i>unum post aliud</i>, aut <i>unum cum alio</i>; quia una vena effossa et absumpta, statim inveniatur alia. Denique sunt qui derivent ἀπὸ τοῦ μεταλλᾶν, a solerti investigatione; quia nempe oporteat metalla rimari in terrae penetralibus, et quia etiam natura eorum difficilis est pervestigatu, quam originationem appellat Fallopius tractatu De fossilibus cap. 10.⁸³</p>	<p>Cum metalla nonnulli dicta velint a μεταλλᾶν quod est <i>inquirere</i>; operae precium est, ut non solum in visceribus terrae diligenter inquirantur, sed et in Lyceae natura illorum pervestigetur.</p> <p>Scite interim et <i>Plinius l. 33. Nat. hist. c. 6.</i> metalla dicta esse putat quasi μετ' ἄλλα, hoc est, <i>juxta alia</i>, non eo tantum, quod, ubi una vena unius metalli inventa est, non procul ibidem inveniatur et altera alterius metalli: sed etiam, quod ubi unius metalli vena defecerit, ibidem alterius, sed plerumque vilioris metalli vena soleat succedere et apparere.⁸⁴</p>	<p>Metalla sunt corpora perfecte mixta ex coalitione sulphuris et argenti vivi producta in terrae cavernis.</p> <p>Ubi notandum circa definitum [<i>sic</i>] metalli dici a Graeco verbo μεταλλᾶν, quod significat inquirere, scrutari, eo quod multo labore metalla in subterraneis partibus quaerantur. Plinio metalla dicuntur quasi μετὰ ἄλλα eo quod vena metallaris non raro vicina sit, alii vel cum alia vel post aliam vel iuxta aliam.⁸⁵</p>

⁸³ Bartholomaeus KECKERMANN, *Systema physicum septem libris adornatum* (Hanau: Petrus Antonius, 1617), 606. (Egyesek szerint a fémek azok a dolgok, amelyeket közös anyáknak, a föld biztosít az emberiség számára más javakon túl. Ezért használjuk a μετὰ előtagot, amely „után”-t jelent. Ezt az etimológiát határozottan alátámasztja tankönyvünk is, amely a fémeket más dolgok, például az állatok és a növények után tárgyalja. Plinius a 33. könyv 6. fejezetében azt állítja, hogy a *metalla* szó úgy hangzik, mint az ἄλλα μετ' ἄλλα, azaz egymás után vagy egymással, mert amint egy ér kitermelésre kerül, azonnal találunk egy másikat. Mások pedig az ἀπὸ τοῦ μεταλλᾶν kifejezésből vezetik le a fémek nevét, azaz a kutatás szóból, mert a fémeket a föld mélyében kell keresni, és természetük tanulmányozása sok nehézséggel jár. Ezt az etimológiát Fallopius is támogatja a fossziliákról szóló értekezésének 10. fejezetében.)

⁸⁴ PAULI ET SZEPSI CSOMBOR, *Disputatio physica*, A2r; a magyar fordításban: „I. Mivel a »fémek« szó némelyek szerint a »μεταλλᾶν«, azaz »kutatni« szóból származik, megéri a fáradságot, hogy ne csak a föld gyomrában kutassunk utánuk szorgalmasan, hanem természetüket az iskolában is nyomozzuk. / II. Mindazonáltal tudjátok meg azt is, hogy Plinius Természetrája 33. könyvének 6. fejezetében a »fémek« szót a »μετ' ἄλλα«, vagyis a »mások mellett« kifejezésből származtatja, nemcsak azért, mert ahol egy fém egy ere megtalálható, a közelben egy másik fém másik ere is megvan, hanem azért is, mert ahol az egyik fém ere hiányzik, ott egy másiknak, de többnyire hitványabbnak az ere szokott előkerülni és felbukkanni.” (KOVÁCS és KULCSÁR, „Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése...”, 123. A görög szó ékeztését a magyar fordításban javítottam.)

⁸⁵ DRKN, ms. R 302, 212. (A fémek tökéletesen összetett anyagok, amelyek a föld mélyében keletkeznek kén és higany egyesülésével. A fém definíciójáról szólva meg kell jegyeznünk, hogy a szó a görög

Egy másik olyan téma, amelyben akár információcsere is történhetett a gdański magyar diákok disputációi és az eperjesi líceum között, az apácaludak különös szaporodása lehetett. Egy középkori hiedelem szerint, amely a skót történészeknek, Hector Boece-nak (1465–1536) köszönhetően terjedt el, az apácaludak Skóciában fákon nőnek. Szepsi Csombor Márton ezt a példát arra használta fel, hogy rámutasson, a természet más területén is lehetséges transzmutáció, nemcsak a fémeknél, ebből következően pedig talán az aranycsinálás is lehetséges értéktelenebb fémekből kiindulva.⁸⁶ Sperling, az eperjesi fizikajegyzet fő forrása viszont kétségbe vonta Boece beszámolóját.⁸⁷ Noha az egyes nézetek megítélésében eltérhetett az eperjesiek véleménye a gdańskiakétól, a különös természeti érdekességek iránt a Dürner által diktált kézirat is hasonló érdeklődést mutat. Simoni Pál meteorológiai disputációja például – a *Corrollariá*ban és a további kérdéseket tartalmazó *Problemata exegetica* című függelékben – számot vet az ördögnek a villám és mennydörgés keletkezésében betöltött lehetséges szerepével, valamint a mennykőcsapás elkerülésének természetes és vallásos módjaival, és ebben megegyezik Dürner érdeklődésével és nézeteivel.⁸⁸

A gdański hagyomány és az eperjesi kézirat közötti hasonlóság a metodológia szintjén is jelentkezik. Keckermann szimpátiája a mózesi fizika (*physica Mosaica*) iránt – vagyis a Szentírás tekintélyének előnyben részesítése a nem keresztény tekintélyekkel szemben a természetfilozófiában – inspiratív lehetett Sperling és Dürner eljárása számára is. Ők ugyan éppen hogy tagadták a Biblia tekintélyét természettudományos kérdésben, viszont elismerték, hogy a fizika hasznos lehet exegetikai kérdések megoldásában –

μεταλλῶν igéből származik, amelynek jelentése kutatni, vizsgálni, mivel a fémeket fáradságos munkával a föld alatti régiókban keresik. Plinius szerint a *metalla* szó úgy hangzik, mint a *μετὰ ἄλλα* kifejezés, mert a fémek nagyon gyakran közel vannak egymáshoz, azaz egymás után vagy egymás mellett.)

⁸⁶ A disputáció valójában tagadja, hogy az apácaludak – „skót libák” – gyümölcsként teremnének a fákon, azt ugyanakkor állítja, hogy a növény fájából keletkeznek annak rothadása (*putrefactio*) révén. PAULI et SZEPSI CSOMBOR, *Disputatio physica*, C2v. A magyar fordításban: KOVÁCS és KULCSÁR, „Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése...”, 134.

⁸⁷ JOHANN SPERLING, *Synopsis physica* (Wittenberg: Johann Berger, 1640), 238.

⁸⁸ PAULI et SIMONI, *Σὺν Θεῷ Meteorologia generalis*, B4r: „An meteora sint signa naturalia rerum futurarum” (Vajon a meteorok jövődöbéli dolgok természetes jelei-e); B4v: „An daemones et striges vere possint efficere meteora, ut ventos, pluvias, grandines, fulmina, tempestates?” (Vajon a démonok és boszorkányok képesek-e létrehozni meteorokat, úgymint szelet, esőt, jégverést, villámot és vihart); C1r: „An ignes ambulones seu fatui sint spectra aut ludibria diaboli, an potius meteora naturalia?” (Vajon a lidércfények szellemek-e vagy az ördög szemfényvesztései, esetleg inkább természetes meteorok); C2r: „An sub zona torrida generari possint meteora?” (Vajon keletkezhetnek-e meteorok az Egyenlítő táján?). Vö. DRKN, MS R 302, 160: „Cur Deus coelitus detonans fulgura et coruscationes igneas hominibus inmittit?” (Vajon az égben mennydörgő Isten miért küld villámot és mennykővet az emberekre?); 197: „An diabolus excitare possit fulmina?” (Vajon az ördög képes-e villámokat keltetni?). Dürner ezenkívül két disputát is elnökölt azoknak a villámoknak a természetes és természetfeletti okairól, amelyek 1641-ben és 1643-ban csaptak bele a német evangélikusok eperjesi templomába: Samuel DÜRNER (*praeses*) et Samuel ALITIS (*respondens*), *Exercitium scholasticum, considerans fulmen Eriense memorabile* (Lócse: Brewer, 1643) – RMNy 2004.

Dürner még növelte is a bibliai hermeneutikai kitérők számát a kéziratban.⁸⁹ A gdański Adrianus Pauli pedig képes volt távolságot tartani Keckermanntól, amikor az övéhez képest eklektikusabb anyagelmélet mellett érvelt. Sperling és tanítványai hasonlóképpen jártak el, amikor arra vállalkoztak, hogy Arisztotelész nézeteit az anyagról a kémiai elvekkel hozzák harmóniába, Szepsi Csombor pedig hasonló engedményeket tett az alkímia irányába, amikor elismerte, hogy a fémek származhatnak kénesöből (higanyból).⁹⁰ Ezek a hasonlóságok is növelik annak a lehetőségnek az esélyét, hogy a magyar diákok gdański disputáció további diszkusszió anyagául szolgálhattak a hazai iskolákban.

Következtetések

Noha a vizsgált kéziratok némelyike spontán kiegészítéseket is rögzített, például az előre eltervezettekhez képest kevésbé várt érveket vagy cáfolatokat, nem tekinthetjük őket a vita során vezetett hiteles jegyzőkönyveknek. Az itt tárgyalt kéziratok így nem feltétlenül vittek közelebb minket a disputációk performatív oldalának – a vita tényleges lezajlásának – megismeréséhez, vagy ahhoz, hogy lássuk, a szóbeli diszkusszió során miként csaptak össze érvek és ellenérvek. Ezzel együtt is talán sikerült néhány újszerű meglátást megfogalmazni a kora újkori disputákkal kapcsolatban.

Néhány egyetemjárnak, mint a két Bánovszkynak vagy Georg Puechernek fontos volt, hogy esztétikusan kivitelezett kézirat legyen a birtokukban, amely tartalmazza az előadások jegyzetét és az általuk látogatott vagy az ő részvételükkel tartott disputációkat. Az ilyen kézirat méltó emléket állított tanulmányi éveiknek. Az érzelmi vagy reprezentatív értékük ellenére, amely a kivitelezés minőségében is tükröződik, ezek a kéziratok tulajdonosuk személyiségébe és személyes eredményeibe is bepillantást engednek. Összehasonlítva a nyomtatott disputációkkal, a kéziratban megőrzöttek nagyobb valószínűséggel a mindennapi tanítási gyakorlat eredményei, mintsem promóciós aktusoké vagy ünnepélyes alkalmaké. A jezsuita hagyományban ezek a kéziratok beszámolóik,

⁸⁹ A mózesi fizika fogalmáról lásd Ann BLAIR, „Mosaic Physics and the Search for a Pious Natural Philosophy in the Late Renaissance”, *Isis* 91, 1. sz. (2000): 32–58.

⁹⁰ PAULI et SZEPSI CSOMBOR, *Disputatio physica*, C4r: „Quod si vera denique est chymicorum opinio de proxima metallorum causa, hydrargyro nimirum et mercurio, sententia nostra apprime erit confirmata, ut pote, cum in Ungaria purissimum ac copiosissimum, communi negotiatorum et mercatorum consensu, hydrargyrum inveniatur.” A modern magyar fordításban: „Ha igaz a kémikusok véleménye a fémek közvetlen okáról, tudniillik a mesterséges és természetes kénesőről, a mi véleményünk nagyon megerősödik, mivel Magyarországon a boltosok és kereskedők egybehangzó véleménye szerint nagy bőségben található igen tiszta kéneső.” (KOVÁCS és KULCSÁR, „Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése...”, 136. Lásd a disputáció korolláriumát is: PAULI et SZEPSI CSOMBOR, *Disputatio physica*, B1v: „An principia metallorum chymica recte explicata cum Aristotelicis conciliari possint? Affirmatur.” A magyarban: „Vajon össze lehet-e egyeztetni a fémek eredetéről helyesen kialakított kémiai felfogást az aristotelesivel? Igen.” (KOVÁCS és KULCSÁR, „Szepsi Csombor Márton ismeretlen értekezése...”, 129.) Keckermann tankönyve az alkímiai (kémiai) magyarázatot tárgyalja, de rögtön el is veti: KECKERMANN, *Systema physicum*, 608–609.

akármilyen lakonikusak is, egy olyan forráscsoportot alkotnak, talán éppen az egyetlen, amelyből kiderül, hogyan használták a Jézus Társaság oktatói a disputát mint az ismétlés és az összefoglalás célját szolgáló gyakorlatot. Ezek a feljegyzések a tantárgy és a téma nevét, olykor nagy vonalakban a megvitatott téziseket, az esemény dátumát, valamint a résztvevők nevét tartalmazták, aminek segítségével az érintett diákok kapcsolati hálóját is rekonstruálhatjuk. Ezek a részletek az egyes oktatási intézmények színvonalának értékelésében is segíthetnek. A vizsgált disputációk gyakorisága alapján például megkockáztathatjuk, hogy egy adott időszakban a jezsuita rend olomouci kollégiumában a tanítás intenzívebb volt bizonyos értelemben, mint a bécsi kollégiumban. Természetesen ahhoz, hogy igazán alátámasszuk ezt az értékelést, más forrást is be kell vonni a vizsgálatba.

A disputációk kéziratos lejegyzése a dokumentumok használóit is segíthette saját disputációs készségeik fejlesztésében. Még ennél is fontosabb talán, hogy ez a mediális váltás – amikor nyomtatványból kéziratba másolják a disputákat vagy fordítva – arról tanúskodik, hogy a keresztény Európa egyetemi központjai és perifériái élő kapcsolatot tartottak fent egymással, amely az ismeretek cseréjén és az egyetemjárók helyváltoztatásán alapult. A jelen tanulmányban vizsgált források egy része azt tanúsítja, hogy a disputáció tudásfelhalmozásra, az adatok és személyes tapasztalatok gyűjtésére alkalmas médium volt, és ezekben az interakciókban a peregrinusok hálózata is szerepet játszott. Ebben a tekintetben a disputáció több volt, mint pusztán ritualizált gyakorlat, mivel enciklopédikus szerepet is szántak – természetesen nem az egyes disputációknak, hanem a sorozatos és rendszeres előkészítésüknek, előadásuknak és terjesztésüknek.⁹¹ Ezt demonstrálni lehet mind nyomtatott, mind kéziratban fennmaradt disputációk segítségével, ám az olyan kéziratok vizsgálatával, mint az előadásjegyzetek és a kivonatok, többet megtudhatunk a *Respublica Litteraria*ban zajló kommunikációról. A jelen tanulmányban vizsgált források közül a protestáns körökből származók példázják ezt a fajta tudástranszfert, míg az itt tárgyalt katolikus disputációk inkább az előadásokon tárgyalt témákhoz kapcsolódtak szorosan, és nem annyira a valóban megvitatásra és eldöntésre szoruló tudományos kérdésekhez. Ám annak eldöntése, hogy mennyire volt ez mint a lelki és intellektuális szolidaritás egyik megnyilvánulása valóban a protestáns Európa sajátossága, több forrás bevonásával dönthető majd csak el.

---

⁹¹ Az olyan disputációk, amelyek nem formális logikai érveken alapultak, hanem *loci communes*-szerűen, tematikusan gyűjtve kínáltak adatokat, véleményeket és érveket, tökéletesen szolgálták ezeket az enciklopédikus célkitűzéseket, és a 17–19. század tudós könyvtáraiban szívesen is gyűjtötték őket, gyakran kolligátumokká fűzve össze a tematikus disputációsorozatokat (*collegia*). Lásd Hanspeter MARTI, „Die Disputationsschriften: Speicher logifizierten Wissens”, in *Wissensspeicher der Frühen Neuzeit: Formen und Funktionen*, hrsg. Frank GRUNERT und Anette SYNDIKUS (Berlin: De Gruyter, 2015), 202–241.